

Migratie en sociale in- en uitsluiting in Noordwest-Europese havensteden. Partnerkeuze en huwelijk onder migranten in Antwerpen, Rotterdam en Stockholm, 1850-1930

Paul Puschmann, Nina Van den Driessche, Per-Olof Grönberg, Bart Van de Putte en Koen Matthijs¹

Gepubliceerd in: Devos I., Matthijs K., Van de Putte B. (Eds.), *Kwetsbare groepen in/en historische demografie*. (Pp. 115-154) Leuven: Acco

1. Inleiding

In de loop van de negentiende eeuw onderging de bevolking van Europese steden een proces van diversificatie op het gebied van cultuur, religie, taal en etniciteit. Steeds meer nieuwkomers met afwijkende profielen van de autochtone stedelijke bevolking streken neer in urbane gebieden (Lucassen & Lucassen 2009; 2011). Vooral havensteden trokken grote hoeveelheden migranten aan (Lee & Lawton 2002). Er was een breed scala aan motieven om naar die steden te migreren. Sommige nieuwkomers kwamen voor scholing, anderen waren op zoek naar werk, bepaalde migranten volgden een partner of kwamen een ‘dienstje’ doen en nog weer anderen waren op doortocht naar de nieuwe wereld. Sommige migranten waren in een andere stad geboren, het merendeel kwam van het platteland, een klein, maar geleidelijk aan groter wordend deel van de nieuwkomers, was in het buitenland geboren (Lucassen 2006; Winter 2009).

De vraag is in hoeverre migranten in de laat-negentiende en vroeg-twintigste eeuwse stedelijke samenleving werden opgenomen en deel gingen uitmaken van de zogenaamde *mainstream society*. Konden migranten zich aan hun nieuwe leefomgeving aanpassen? Gingen nieuwkomers zich identificeren met de plaats van vestiging of behielden zij hun eigen cultuur en identiteit? Hadden nieuwkomers gelijke kansen op de arbeidsmarkt? Werden ze gediscrimineerd omwille van hun afwijkende religieuze, culturele en/of etnische achtergrond of omwille van het feit dat zij een andere taal of een ander dialect spraken? Konden zij een sociaal netwerk opbouwen of stonden zij er alleen voor? Vond er segregatie plaats in de zin dat migranten in bepaalde wijken van de stad clusterden? Versmolten migranten en autochtonen langzamerhand doordat beide sociale groepen gemengde huwelijken aangingen of vond er (ook) segregatie op de huwelijksmarkt plaats? Dit zijn allemaal vragen waar onderzoekers zich mee bezighouden die processen van sociale in- en uitsluiting van migranten in het verleden bestuderen.

Onder sociale insluiting verstaan we het proces dat ongelijkheden tussen migranten en autochtonen verkleint, doordat migranten in toenemende mate toegang krijgen tot de woning- en arbeidsmarkt, alsmede de huwelijksmarkt en dat zij kunnen participeren in culturele en politieke activiteiten in de plaats van vestiging. Sociale insluiting houdt ook in dat migranten toegang hebben tot onderwijs, gezondheidszorg en kunnen profiteren van armenzorg of sociale zekerheid (Papillion 2002; Omidvar & Richmond 2003; Chakravarty & Ambrosio 2006). Sociale uitsluiting is het omgekeerde proces, waarbij ongelijkheden tussen migranten en autochtonen blijven bestaan of zelfs groter worden, omdat migranten de toegang tot kerndomeinen van de samenleving ontzegd wordt. Sociale insluiting vergroot sociale cohesie in de samenleving, terwijl sociale uitsluiting de kans op spanningen tussen migranten en autochtonen juist vergroot (Sen 2000; Papillion 2002).

In dit hoofdstuk beschrijven en verklaren wij processen van sociale in- en uitsluiting in Antwerpen, Rotterdam en Stockholm op basis van het partnerkeuze- en huwelijksgedrag van *interne* migranten die zich als vrijgezel in één van de drie havensteden vestigden. Wij

onderzoeken of migranten toegang tot de huwelijksmarkt kregen, en zo ja met wie ze huwden. In de praktijk koppelen we vier uitkomsten inzake huwelijk en partnerkeuze aan vier acculturatiepaden, die vervolgens weer een glijdende schaal inzake sociale in- en uitsluiting vormen.² In *concreto*, gaan wij er vanuit dat migranten die wel wilden, maar niet konden huwen, *marginalisering* ondervonden, dat migranten die met autochtonen huwden *assimileerden*, dat diegenen die met een migrant uit dezelfde plaats van herkomst trouwden, *separatie* ondervonden, en dat diegenen die met een migrant huwden die uit een andere geografische regio afkomstig was, *integreerden*. Onder autochtonen verstaan wij in deze bijdrage steeds die inwoners van Antwerpen, Rotterdam en Stockholm die ook in deze havensteden geboren waren; onder interne migranten verstaan wij daarentegen die inwoners van Antwerpen, Rotterdam en Stockholm die elders in respectievelijk België, Nederland en Zweden geboren waren.

2. Contradictoire visies op sociale in- en uitsluiting

Het sociologische debat over sociale in- en uitsluiting van migranten verloopt ruwweg via twee grote onderzoekslijnen en theoretische tradities. Protagonisten van de meer kwalitatief georiënteerde *Chicago School of Sociology* onderstrepen dat de aanpassing van migranten moeilijk en moeizaam verliep (Park & Burgess 1925; Park 1928). Migrantengeraakten snel in de problemen (zoals gemeten via alcoholgebruik, verspreiding van prostitutie, en frequentie van misdrijven) omdat ze sociaal en cultureel ontworteld waren, en omdat ze geconfronteerd werden met economische achterstand of zelfs 'bewuste' achterstelling. Ook het feit dat ze geen stabiel sociaal netwerk konden opbouwen, uitwerken of onderhouden, speelde een rol. Hoewel dit beeld oorspronkelijk voor rurale immigranten in steden in de Verenigde Staten geschetst werd, vond het ook ingang in de literatuur over migranten in West-Europese steden. Goede voorbeelden van dergelijke studies zijn Bouman & Bouman (1955) over Rotterdam en Lis (1986) over Antwerpen.

Naast dit ronduit negatieve beeld over het lot van migranten in negentiende en vroeg-twintigste-eeuwse steden, bestaan er studies waarin gesteld wordt dat het aanpassingsproces van migranten juist relatief gemakkelijk verliep en dat sociale insluiting eerder de regel dan de uitzondering was. Het gaat daarbij in eerste instantie om onderzoeken die geïnspireerd zijn door de Franse *Annales-school* en die migratie en aanpassing vaak op een meer kwantitatieve manier benaderen. In deze studies wordt migratie als een selectief proces beschouwd, wat betekent dat alleen de beter geschoolde, ervaringsrijke, goed voorbereide migranten naar een stad verhuisden. Omwille van deze positieve kenmerken zouden migranten juist beter op de arbeidsmarkt gepresteerd hebben dan de autochtone bevolking. Migrantengeraakten ook niet ontworteld zijn geraakt. Allereerst bewogen zij zich doorgaans over korte afstanden waardoor zij hun sociale netwerk in de plaats van herkomst in stand konden houden. Daarnaast kozen migranten meestal een bestemming waar zij al een netwerk van kennissen en familieleden hadden. Omwille van de relatief kleine migratieafstand, zou er ook nauwelijks sprake van uitsluiting op het culturele vlak zijn geweest. Goede voorbeelden van dit type onderzoek, zijn de studies van Sewell (1985) over Marseille en Lucassen (2004) over Rotterdam.

Op basis van de bestaande literatuur lijkt alles erop te wijzen dat succesvolle en onsuccesvolle migranten naast elkaar leefden. Bepaalde groepen van migranten lijken serieuze aanpassingsproblemen en sociale uitsluiting ondervonden te hebben, terwijl andere groepen juist relatief makkelijk hun weg vonden in de ontvangende stedelijke samenleving. Het is zaak te onderzoeken wie er *in*-, en wie er *uit*gesloten werd, en belangrijker nog, waarom bepaalde groepen ingesloten werden, terwijl anderen uitgesloten bleven. Welke acculturatiepaden bewandelden migranten en wat bepaalde welke pad bewandeld werd?

3. Het samenspel van *agency* en structuur

Wij vertrekken vanuit de idee dat processen van sociale in- en uitsluiting het resultaat zijn van een complexe set van interacties tussen migranten en de ontvangende stedelijke samenleving, bestaande uit autochtonen en gevestigde migranten. Of *outsiders insiders* worden, hangt af van de *agency* van actoren binnen bepaalde *structuren* (Giddens 1971; Bourdieu 1984).³ Onder structuren verstaan we in deze bijdrage de drie havensteden en hun specifieke historische context. Die drie stedelijke samenlevingen bestaan uit verschillende *velden* met hun eigen niet inwisselbare *habitus*. Het gaat daarbij om sociale constructies die gangbare betekenischema's en handelingspatronen omvatten en die door autochtonen van jong af aan geïnternaliseerd zijn. De *habitus* bepaalt en reproduceert de machtsrelaties binnen het veld (Clycq 2009).

Binnen de velden van de samenleving konden historische actoren tot op zekere hoogte ageren. Hun handelingsruimte hing voor een groot deel af van het menselijk kapitaal dat zij ter beschikking hadden. Bourdieu (1984) onderscheidt drie belangrijke vormen van menselijk kapitaal: economisch, cultureel en sociaal kapitaal. Het economisch kapitaal bestaat uit de financiële middelen die individuen hebben om macht te verkrijgen in de samenleving. Cultureel kapitaal (opleiding, kennis, smaak) is het beheersen van de culturele competenties die eigen zijn aan de hogere sociale posities in het veld. In het geval van migranten gaat het over de culturele competenties die eigen zijn aan de nieuwe samenleving. Onder sociaal kapitaal verstaat Bourdieu tot slot de sociale relaties en netwerken die het individu verbindt met andere individuen in de samenleving. Van dit netwerk van relaties kan het individu op veel verschillende manieren profiteren, bijvoorbeeld door het aanboren van hulpbronnen (Clycq 2009).

In de praktijk gooiden migranten hun kapitaal in de strijd wanneer zij schaarse goederen in een bepaald veld van de samenleving wilden veroveren. Het gaat daarbij bijvoorbeeld om een baan op de arbeidsmarkt, een appartement of huis op de woningmarkt, een partner op de huwelijksmarkt, etc. In hoeverre migranten succesvol waren in het veroveren van schaarse goederen hing niet alleen af van hun kapitaal, maar ook van de gelegenheidsstructuur waarbinnen zij opereerden (Lucassen 2005; Lucassen, Feldman & Oltmer 2006). In het geval van de arbeidsmarkt, was het belangrijk dat er een vraag was naar de competenties die de migrant met zich meebracht. Als er een grote vraag was naar de arbeidskracht van migranten, bestond er minder gemakkelijk competitie tussen nieuwkomers en de ingezette bevolking en werden migranten eerder toegelaten tot het veld.

In deze bijdrage onderzoeken wij het effect van het economisch en cultureel kapitaal op de kansen op sociale in- en uitsluiting van migranten in drie verschillende havensteden. Wij focussen op de huwelijksmarkt, maar onze resultaten geven ons inzicht in een veel groter aantal domeinen van de samenleving, o.a. de arbeids- en de woningmarkt. In de negentiende en vroeg-twintigste Antwerpen, Rotterdam en Stockholm heerste namelijk het West-Europese huwelijkspatroon (Hajnal 1965). Dat hield in dat individuen pas konden trouwen wanneer zij financieel onafhankelijk waren en een eigen huishouden konden stichten. Succes op de huwelijksmarkt was dus afhankelijk van succes op de arbeids- en woningmarkt.

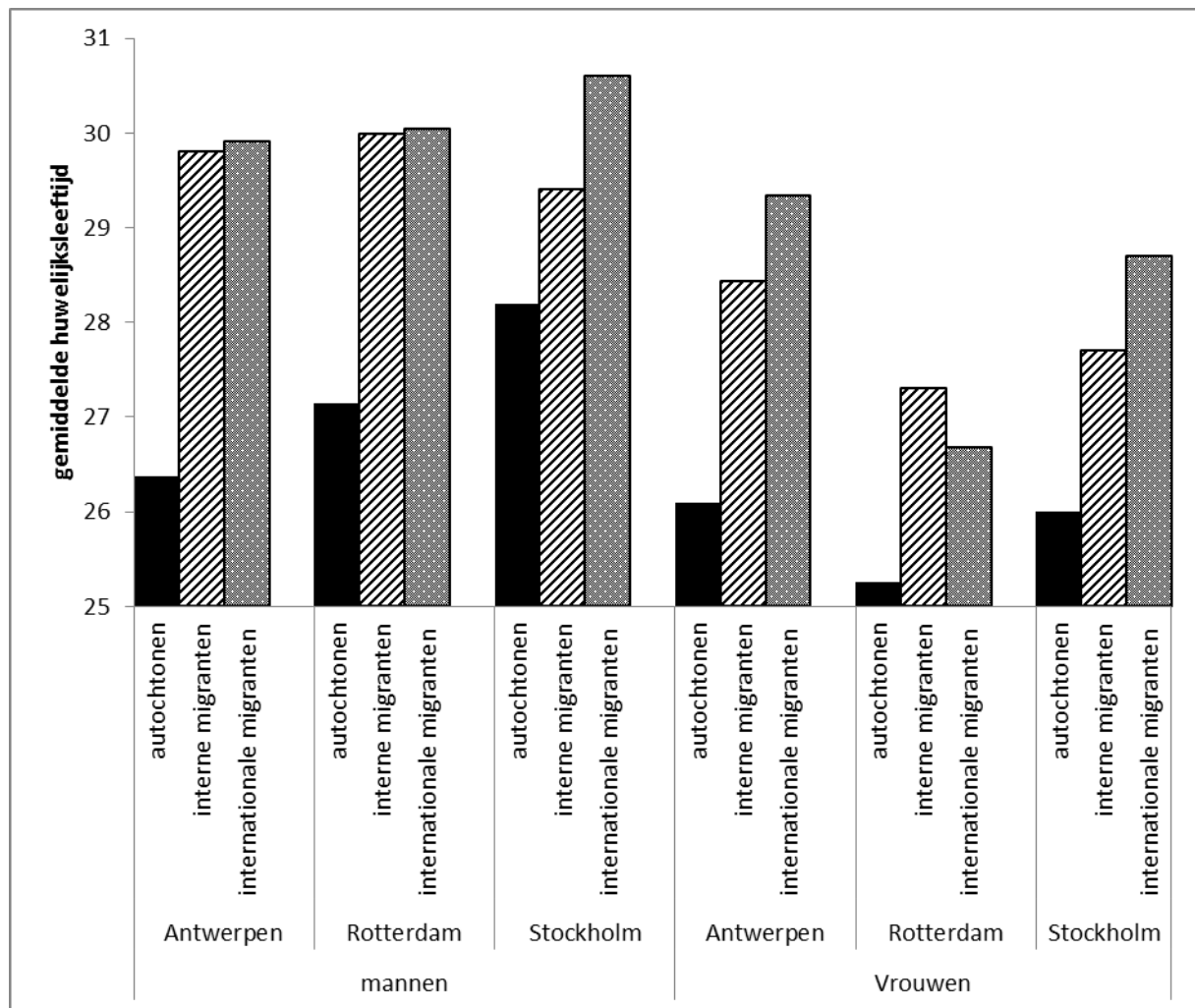
4. Partnerkeuze, huwelijk en sociale in- en uitsluiting

Partnerkeuze en huwelijken fungeren in de bestaande literatuur vaak als indicatoren van processen van sociale in- en uitsluiting. Sterker nog, partnerkeuze en huwelijk worden regelmatig als de ideale indicatoren van acculturatieprocessen beschouwd, omdat de keuze van een huwelijkspartner een kernkeuze in de levensloop van de migrant is, en omdat die

kernkeuze een goede reflectie is van groeps- en identiteitsvorming in de samenleving. (Schrover 2002; Alba & Nee 2003).

Bestaande studies laten zien dat migranten in de negentiende-eeuwse stedelijke omgeving minder vaak huwden, en dat migranten die wel in het huwelijksbootje stapten dat gemiddeld pas op latere leeftijd deden (Van Poppel 1992; Lee 1999; Lynch 1999; Oris 2000; Puschmann, et al. 2014). Ook in Antwerpen, Rotterdam en Stockholm hadden interne migranten een aanzienlijk hogere gemiddelde huwelijksleeftijd dan autochtonen (zie figuur 1). Dit gold zowel voor mannen als voor vrouwen. Internationale migranten hadden een nog hogere gemiddelde huwelijksleeftijd, met uitzondering van de vrouwen in Rotterdam.⁴

Figuur 1. Gemiddelde huwelijksleeftijden van autochtonen, interne en internationale migranten in Antwerpen, Rotterdam en Stockholm naar geslacht

Bron: Antwerpen: Huwelijksaktes COR* Database, release 2010; Rotterdam: Huwelijksaktes *HSN Life Courses Release 2010.01* & Huwelijksaktes van Duitsers en Italianen uit HSN, DVI, release 2010; Stockholm: *Retrievals Stockholm Historical Database*.

Hogere huwelijksleeftijden en lagere huwelijkskansen worden in verband gebracht met allerlei aanpassingsproblemen die migranten in de ontvangende samenleving ondervonden. Zo zouden (bepaalde groepen) migranten minder aantrekkelijke kenmerken (bijvoorbeeld een lage sociale status, een laag opleidingsniveau) en/ of een slecht imago hebben gehad (Schrover 2005). Voor migranten zou het ook moeilijker geweest kunnen zijn om een geschikte partner te vinden omdat zij niet over een uitgebreid sociaal netwerk beschikten.

Geen of matige kennis van de lokale taal kon het ook moeilijker maken om een partner te vinden (Van Poppel 1992). Aangezien nieuwkomers nog niet op de arbeidsmarkt geïntegreerd waren, kon het ook langer duren voordat zij aan de financiële eisen voldeden die aan een huwelijk gesteld werden (Hajnal 1965; Lynch 1999).

Naast studies over huwelijkskansen van migranten zijn er ook studies waarin gekeken wordt naar de mate waarin migranten buiten hun eigen groep huwden. Gemengde huwelijken worden in die studies als een maatstaf van assimilatie gebruikt. Hoe meer migranten met andere woorden met een autochtoon huwden, hoe beter de groep geassimileerd was. Het toont immers aan dat er frequente en intieme relaties tussen beide groepen bestonden. Gemengde huwelijken duiden erop dat autochtonen en migranten elkaar als sociale gelijken percipieerden en dat culturele en religieuze verschillen verdwenen waren of niet langer als onoverkomelijke barrières beschouwd werden (Kalmijn 1998). Gemengde huwelijken tussen migranten en autochtonen getuigden niet alleen van een bepaalde mate van assimilatie, zij gaven ook nieuwe prikkels aan datzelfde proces (Schrover 2005). Op de lange termijn zorgden gemengde huwelijken ervoor dat migranten en autochtonen versmolten.

Terwijl de meeste onderzoekers ofwel huwelijkskansen van migranten bestuderen ofwel de prevalentie van gemengde huwelijken onder de loep nemen, hebben wij een theoretisch model ontwikkeld dat al deze aspecten in zich verenigt en vervolgens koppelt aan verschillende acculturatietypes, zoals beschreven door Berry (1997). Die acculturatietypes vormen vervolgens weer een glijdende schaal betreffende sociale in- en uitsluiting (zie figuur 2). Migrant die met een autochtoon huwden, ondergingen volgens dat model 'assimilatie'. De grenzen tussen deze groep van migranten en autochtonen waren verdwenen of sterk vervaagd: *Outsiders* waren *insiders* geworden. Deze groep van migranten hechtte weinig belang aan het behouden van de eigen groeps cultuur en -identiteit en ging zich meer en meer met de cultuur en identiteit van de autochtone bevolking identificeren.

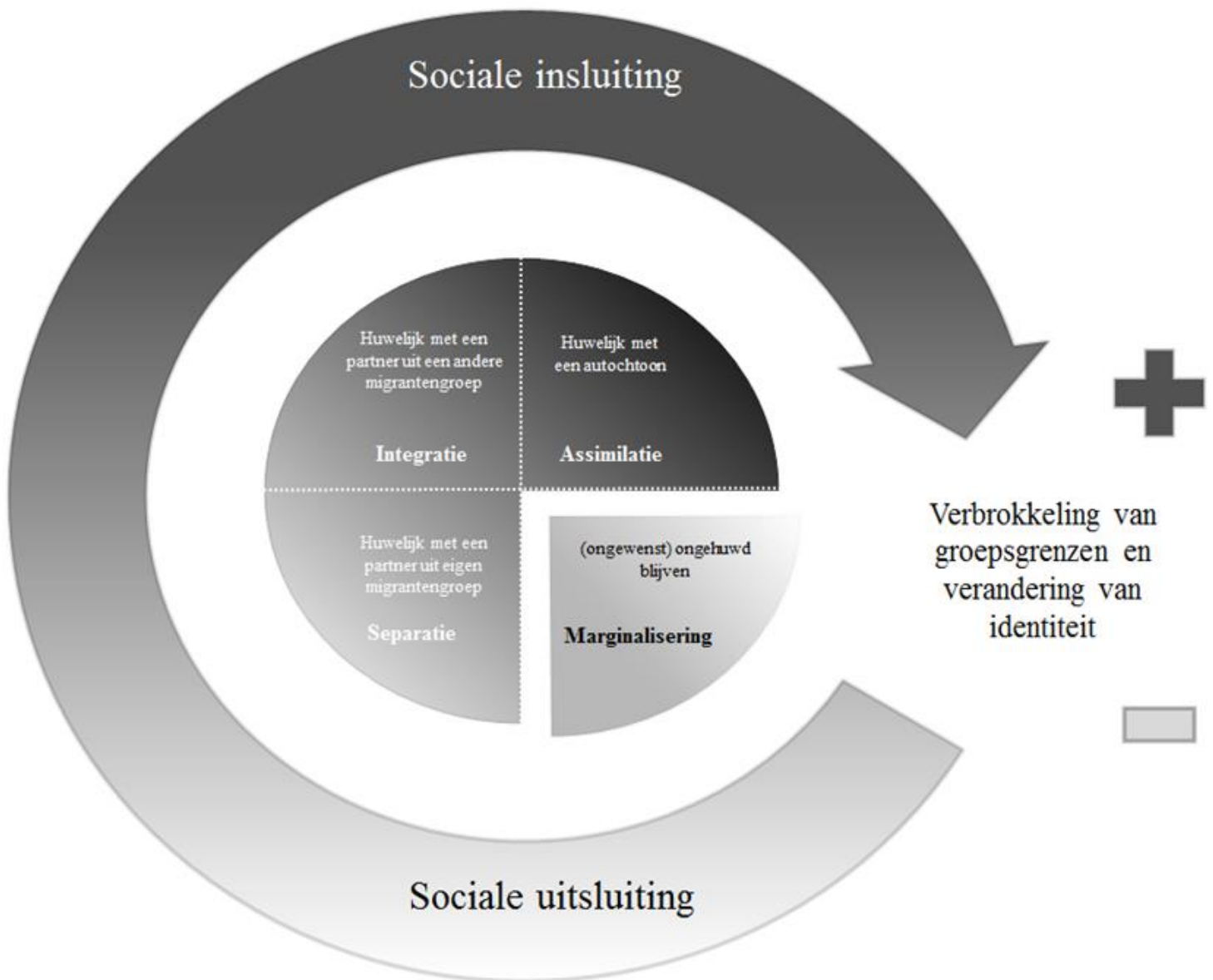
Migrant die huwden met een migrant met een andere geografische herkomst, ondervonden 'integratie'. Deze mensen hadden de belangrijkste sociale contacten buiten hun eigen sociale groep, wat betekent dat groeps grenzen niet al te rigide waren. Van de andere kant bleef er een afstand met de autochtone bevolking bestaan. Er vond hoogstwaarschijnlijk een transformatie van de eigen identiteit en cultuur plaats, maar dat hoefde niet noodzakelijkerwijze in de richting van de autochtone bevolkingsgroep te evolueren (Portes & Zhou 1993). Sociale insluiting vond tot op zekere hoogte plaats, maar bepaalde kerndomeinen van de samenleving bleven moeilijk bereikbaar voor deze migrantengroep.

Migrant die huwden met een partner uit de eigen migrantengroep ondergingen 'separatie'. Deze migranten hadden de belangrijkste contacten binnen de eigen groep, wat betekent dat groeps grenzen bleven bestaan of zelfs nog versterkt werden, en dat de migranten niet ondergedompeld werden in de cultuur van de ontvangende samenleving en zich daar dus ook niet of nauwelijks mee identificeerden. Er vond geen versmelting plaats tussen migranten en autochtonen, wat de kansen op segregatie op de woning- en arbeidsmarkt vergrootte: *outsiders* bleven *outsiders*. Dat betekent overigens niet automatisch dat deze groep migranten niet goed functioneerde binnen de samenleving. Deze migranten slaagden er immers wel in om te huwen. Dat betekent dat zij wel aan de economische voorwaarden voldeden die aan een huwelijk gesteld werden (Hajnal 1965; Lynch 1999). Een bepaalde vorm van sociale insluiting had dus wel degelijk plaatsgevonden, zij het in beperkte mate en in een begrensd aantal domeinen van de samenleving.

Migrant die tegen hun wil ongehuwd bleven, ondervonden 'marginalisatie'. Zij slaagden er niet in om een geschikte huwelijkspartner te vinden en/of voldeden niet aan de economische eisen die er aan een huwelijk gesteld werden, omdat zij niet of slecht geïntegreerd waren op de arbeidsmarkt. Dit betekent dat er weinig of geen sociale uitwisseling met andere mensen plaatsvond in de ontvangende samenleving, zowel buiten als

binnen de eigen groep. Dit is met andere woorden een vergaande vorm van ‘sociale uitsluiting’. Deze migranten hadden geen toegang tot het merendeel van de kerndomeinen van de samenleving.

Figuur 2. Theoretisch model partnerkeuze, huwelijk en sociale in- en uitsluiting

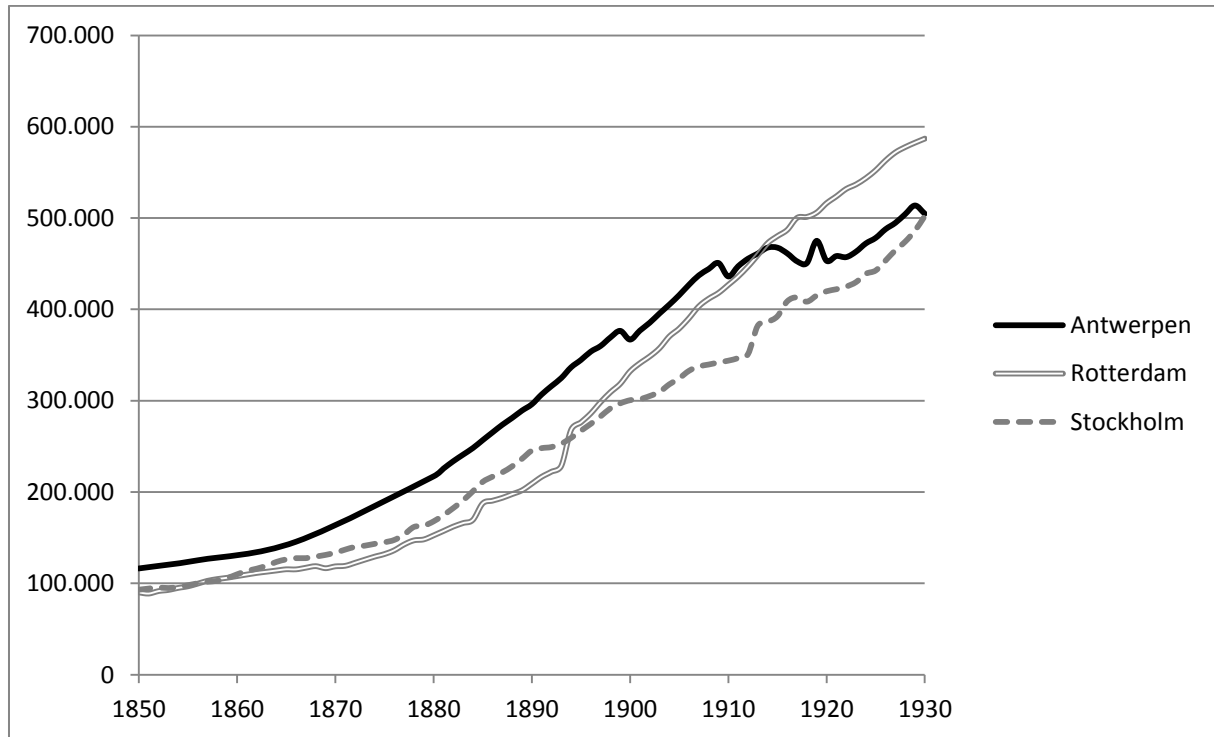

5. Een profielschets van drie havensteden

Antwerpen, Rotterdam en Stockholm waren havensteden die in de tweede helft van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw een grotendeels vergelijkbare bevolkingsontwikkeling kenden (zie figuur 3). Deze drie steden werden met sterke bevolkingsgroei geconfronteerd, die het resultaat was van een daling in de sterfte, de incorporatie van omliggende sub-urbane gemeentes en een positieve migratiebalans. Rotterdam groeide op een ietwat sneller tempo, wat ertoe leidde dat de Nederlandse Maasstad aan het begin van de twintigste eeuw iets groter werd dan de twee andere onderzoeksteden. In

alle drie de steden leverde migratie een belangrijke bijdrage aan de totale bevolkingsgroei, in de zin dat er gedurende de periode 1850-1920 in de drie steden een positieve migratiebalans opgetekend werd (zie figuur 4).

Figuur 3. Totale bevolkingsontwikkeling van de drie havensteden, 1850-1930*

*Voor Antwerpen zijn de suburbane gemeentes Berchem, Borgerhout, Deurne, Hoboken, Merksem & Wilrijk meegenomen in de telling.

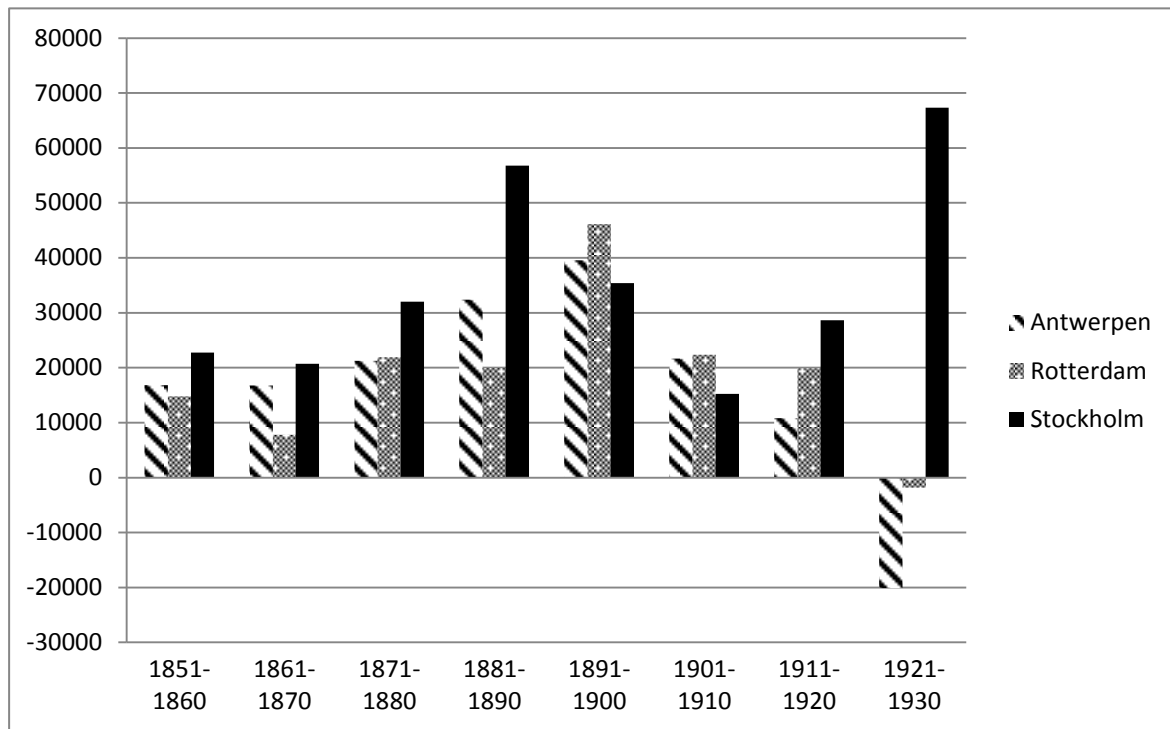
Bron: Antwerpen: LOKSTAT-databank; Rotterdam: Historische Databank Nederlandse Gemeentes; Stockholm: Statistical Yearbooks of Stockholm

Gedurende het overgrote deel van de onderzoeksperiode kenden Antwerpen, Rotterdam en Stockholm een vergelijkbare ontwikkeling op het gebied van vestiging en vertrek (zie figuur 5 en 6). Er zijn twee belangrijke uitzonderingen. De eerste heeft te maken met de Eerste Wereldoorlog. Terwijl Rotterdam en Stockholm ongeschonden bleven, veranderde Antwerpen in 1914 in een frontstad. Veel Belgen (en buitenlanders) die in Antwerpen en omstreken woonachtig waren, ontvluchtten in die dagen het land. In enkele weken tijd trokken ongeveer een miljoen vluchtelingen uit België naar het door oorlog gespaarde Nederland. Na de oorlog werd een aanzienlijk deel van de Antwerpse bevolking gerepatriëerd, maar niet iedereen keerde terug (Obdeijn & Schrover 2008).

De tweede belangrijke afwijking op het gebied van vestiging en vertrek vond in de jaren twintig plaats. In dat decennium tekenden Rotterdam en Antwerpen een negatieve migratiebalans op, terwijl in Stockholm de grootste positieve netto-migratie van de hele onderzoeksperiode gerealiseerd werd. Figuur 5 laat zien dat de divergente trend inzake netto-migratie in de jaren twintig niet het gevolg was van een dalende aantrekkingskracht van Antwerpen en Rotterdam. De vestigingscijfers stegen in die periode immers in eenzelfde tempo en bereikten min of meer dezelfde hoogte als in Stockholm. Het verschil zit hem in de vertrekscijfers, die in Stockholm sterk daalden terwijl ze in Rotterdam en Antwerpen juist flink stegen (zie figuur 6). Dit duidt erop dat het in de jaren twintig voor migranten in Stockholm

makkelijker werd om een niche op de arbeidsmarkt te vinden, terwijl dat in Antwerpen en Rotterdam juist steeds moeilijker werd. De laatste twee havensteden hadden na WOI te kampen met de negatieve gevolgen van de politieke en economische crisis in het Duitse achterland (Van de Laar 2000; Loyen 2008).

Figuur 4. Netto-migratie in Antwerpen, Rotterdam en Stockholm (1850-1930)

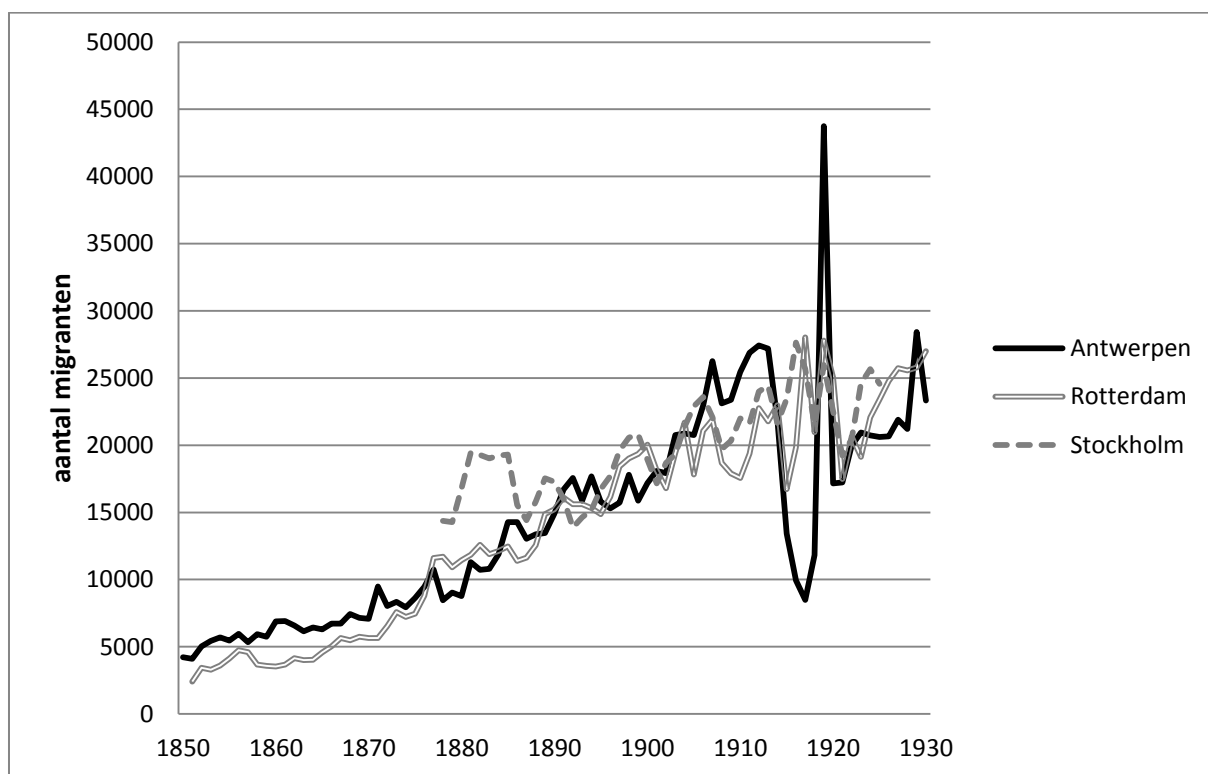

Bron: Antwerpen: LOKSTAT-databank; Rotterdam: Historische Databank Nederlandse Gemeentes; Stockholm: Statistical Yearbooks of Stockholm.

Rond de eeuwwisseling was het aandeel van de autochtone bevolking in Stockholm aanzienlijk kleiner dan in Antwerpen en Rotterdam. In de Zweedse hoofdstad vertegenwoordigden de autochtonen een minderheid van de totale stedelijke bevolking (41%), terwijl zij in Antwerpen (57%) en Rotterdam (60%) juist in de meerderheid waren. In de drie steden vormden internationale migranten slechts een relatief kleine minderheid, maar in Antwerpen (10%) was het aandeel wel vijf keer groter dan in Rotterdam en Stockholm (beide 2%). Zie figuur 7.

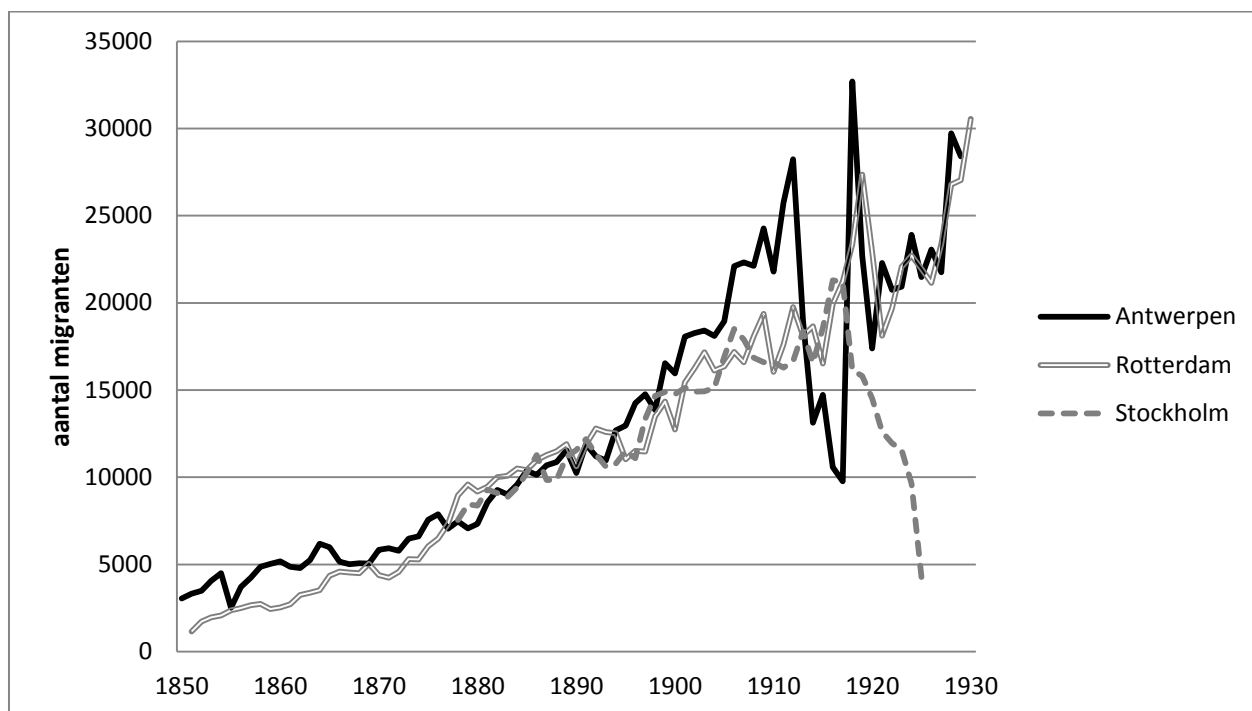
In economisch en politiek opzicht verschilden Antwerpen, Rotterdam en Stockholm aanzienlijk van elkaar. Een eerste economisch verschil tussen de steden wordt gevormd door de omvang en functie van de haven. In Antwerpen domineerde de haven de stedelijke economie bijna volledig gedurende de onderzoeksperiode. De haven groeide uit tot de op één na grootste goederenhaven van Europa. Rotterdam ontwikkelde zich zelfs tot de grootste goederenhaven van de wereld (Weigend 1973). Dit was grotendeels te danken aan de aanleg van de Nieuwe Waterweg, die in 1872 geopend werd, en die de grootste zeeschepen ter wereld een directe toegang van de Noordzee tot de haven verschaftte. Stockholm was ook een havenstad, maar van een kleiner formaat dan Antwerpen en Rotterdam. Dit komt goed tot uiting in figuur 8, die de totale omslag van goederen (in- en uitvoer) in tonnen voor de periode 1900-1910 weergeeft. De goederenomslag in Rotterdam was twee maal zo groot als in Antwerpen en bijna vijf maal zo groot als in Stockholm. In Antwerpen werden twee maal zo veel goederen omgeslagen dan in Stockholm.

Figuur 5. Vestiging in Antwerpen, Rotterdam en Stockholm, 1850-1930

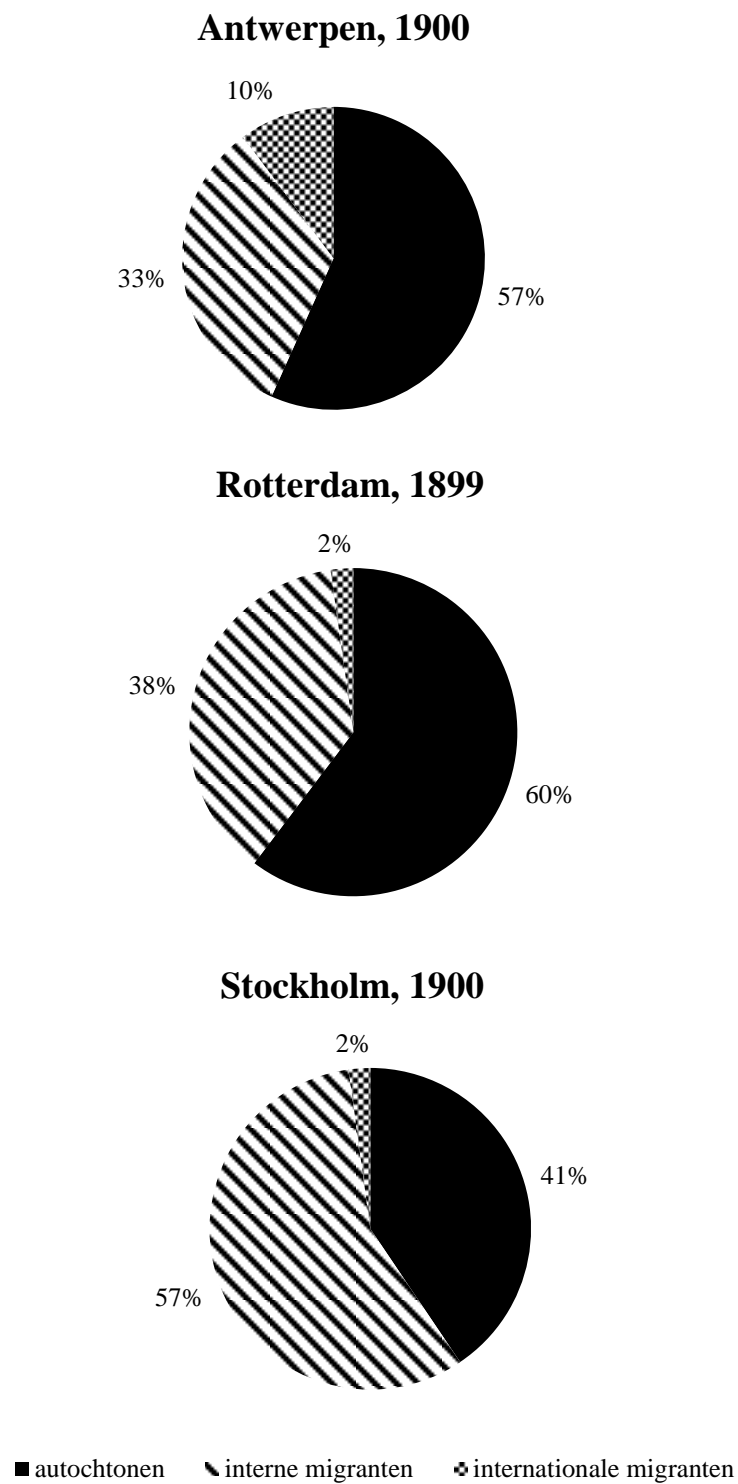
Bron: Antwerpen: LOKSTAT-databank; Rotterdam: Historische Databank Nederlandse Gemeentes; Stockholm: Schattingen op basis van Stockholm Historical Database.

Figuur 6. Vertrek uit Antwerpen, Rotterdam en Stockholm, 1850-1930

Bron: Antwerpen: LOKSTAT-databank; Rotterdam: Historische Databank Nederlandse Gemeentes; Stockholm: Schattingen op basis van Stockholm Historical Database.

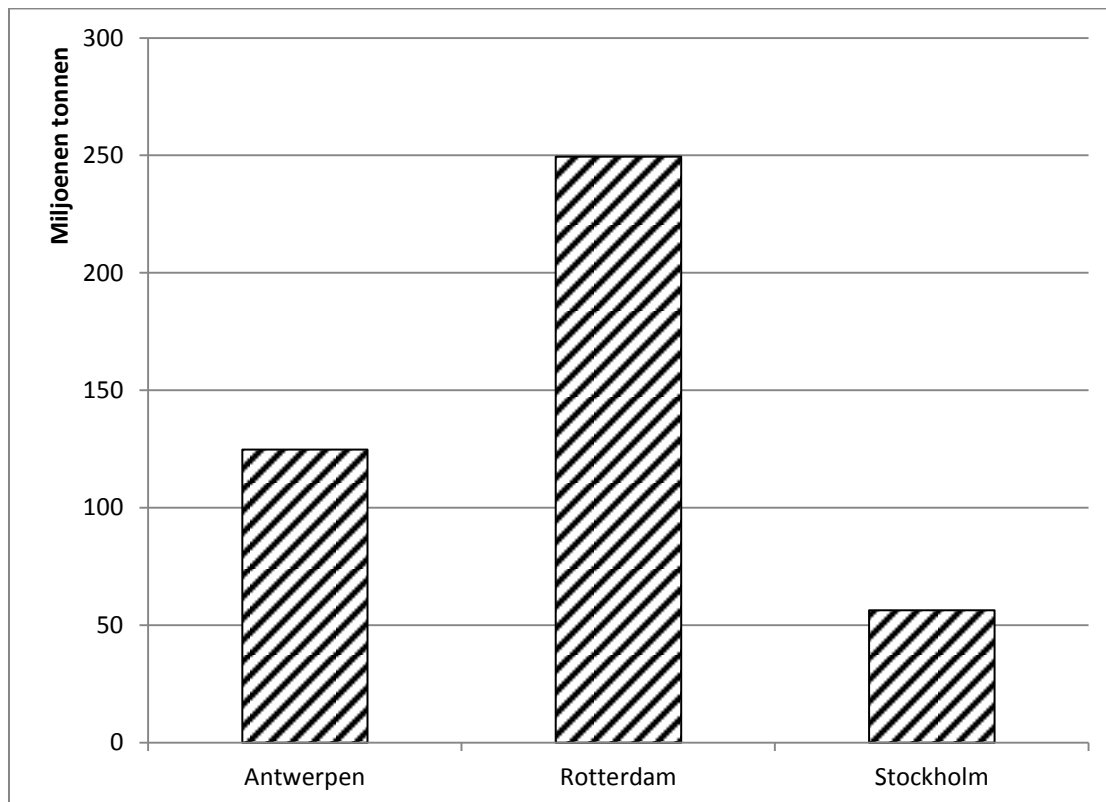
Figuur 7. Samenstelling van de bevolking naar geboorteplaats rond 1900*

* Bij Antwerpen gaat het om Antwerpen stad; de sub-urbane gemeentes zijn niet meegenomen in de berekening.

Bron: Antwerpen: : LOKSTAT-databank; Rotterdam: Volkstelling 1899; Stockholm: Statistical Yearbook of Stockholm 1900.

Grafiek 8. Totale goederenomslag (invoer en uitvoer) in tonnen in Antwerpen, Stockholm en Rotterdam (1900-1910)*

* Schepen met minder dan 10 ton aan goederen zijn niet in de statistieken van Stockholm opgenomen.

Bron Rotterdam: Database Project Rotterdam-Antwerp: A Century and a Half of Port Competition 1880-2000: http://www.eshcc.eur.nl/english/rotterdam_antwerp_1880_2000/introduction/; Antwerpen: Data collection of the Economic History Workshop (Center of Economic Studies, KU Leuven) <http://www.econ.kuleuven.ac.be/ew/academic/econhist/> en K. Veraghtert, *De havenbewegingen te Antwerpen tijdens de negentiende eeuw. Een kwantitatieve benadering* (Onuitgegeven doctoraatsverhandeling K.U.Leuven, 1977; Stockholm: Commerce-Collegii Underdåniga Berättelse om Sveriges Inrikes Sjöfart 1849-1857; Bidrag till Sveriges Officiella Statistik. E. Sjöfart. Kommerskollegii Underdåniga Berättelse, 1858-1910

Ook ten aanzien van het industrialiseringsproces zijn er verschillen tussen de drie havensteden zichtbaar. Stockholm ontwikkelde zich in de negentiende eeuw tot de grootste industriestad van Zweden. In 1905 waren er maar liefst zo'n 750 fabrieken, die ongeveer 31.000 arbeiders tewerkstelden (Bidrag till Sveriges officiella statistik (BiSOS) D, 1878-1910; Statistical Yearbook of Sweden, 1914-1928). In Nederland kwam de industriële revolutie relatief laat opgang. In Rotterdam vestigden de eerste fabrieken zich in jaren 1870 en in de loop van de volgende decennia werd de stad geleidelijk aan een industriepool, ofschoon de havenfunctie voor de stad van veel grotere betekenis bleef (Weigend 1973; Van de Laar 2003). Volgens de bedrijfstelling van 1909 waren er 48.926 mannen en 10.052 vrouwen in nijverheidsbedrijven tewerkgesteld. Veel industrie was gerelateerd aan de haven. Het ging veelal om grondstoffen die in de haven aankwamen en in de lokale industrie tot halffabricaten of eindproducten verwerkt werden. Te denken valt daarbij aan tabak, suiker, zeep, boter, en na de Eerste wereldoorlog ook olie (Van de Laar 2000). Antwerpen onderscheidde zich aanzienlijk van Stockholm en Rotterdam in de zin dat er tot de Eerste Wereldoorlog nauwelijks industrialisering optrad (Veraghtert 1977). Een uitzondering wordt gevormd door de diamantindustrie die vrijwel volledig in handen was van de Joodse bevolking (Saerens 1999). Daarnaast was er wel haven gerelateerde industrie in de vorm van scheepsbouw en

schipreparatie en er werd ook voedsel, wol en staal geproduceerd, maar die industrietakken waren zo klein dat ze zelfs geen stimulans aan de havenactiviteiten kon geven (De Brabander 1986). Antwerpen bleef in eerste instantie een haven- en handelsstad.

Een laatste belangrijke verschil tussen de drie steden dat wij hier aanbod willen laten komen is van politieke aard en heeft betrekking op de urbane functies. In tegenstelling tot Antwerpen en Rotterdam vervulde Stockholm de functie van hoofdstad. De aanwezigheid van het parlement, de ministeries en allerlei andere belangrijke overheidsgebouwen zorgden in Stockholm voor een aanzienlijke vraag naar hoger opgeleid administratief personeel en mensen met diplomatieke vaardigheden. Die vraag ontbrak grotendeels in Antwerpen en Rotterdam. De laatste twee steden stonden te boek als typische werksteden.

6. Data en methodologie

6.1. Databases

Het onderzoek stoelt op data uit drie verschillende grote historisch demografische databases. Voor Antwerpen werd gebruik gemaakt van de 2010 *release* van de Antwerpse COR*database (Matthijs & Moreels 2010). Het gaat om een lettersteekproef uit de bevolkingsregisters en de aktes van de burgerlijke stand. Van alle personen waarvan de achternaam met de letters 'COR' begon, evenals hun inwonende familieleden, werd alle levensloopinformatie uit de bevolkingsregisters en de geboorte-, huwelijks- en sterfteregisters opgenomen. Die stukjes uit de levensloop werden vervolgens aan elkaar gekoppeld. Dit leidde tot een databestand van 33.583 individuen. De steekproef is representatief voor de bevolking die gedurende de periode 1846-1920 in het arrondissement Antwerpen leefde. Voor meer informatie over de COR* database, zie Matthijs & Moreels (2010).

De data uit Rotterdam is afkomstig uit de Historische Steekproef Nederland (HSN) (Kok, Mandemakers & Bras 2009). De dataset HSN Life Courses Release 2010.01 die voor dit onderzoek gebruikt werd, bevat levensloopinformatie van 37.173 personen (Mandemakers 2010). De onderzoekspersonen zijn geselecteerd op basis van een aselechte steekproef uit de Nederlandse geboorteaktes van individuen die geboren zijn tussen 1812 en 1920. Vervolgens werd alle levensloopinformatie van die personen uit de bevolkingsregisters en de akten van de burgerlijke stand van deze mensen verzameld en gelinkt. De personen werden met andere woorden door tijd en ruimte gevolgd, mits zij binnen Nederland bleven. Voor meer informatie over de HSN verwijzen wij naar de volgende website: <http://www.iisg.nl/hsn/>.

Voor Stockholm maakten wij gebruik van de Stockholm Historical Database (SHD). Concreet gaat het om een digitalisering van de zogenaamde Roteman archieven. Tussen 1878 en 1926 was het Roteman registratiesysteem in Stockholm actief. In alle wijken van de Zweedse hoofdstad hield een ambtenaar - Roteman genoemd - nauwkeurig alle demografische en verschillende socio-economische veranderingen van de hele bevolking in de wijk in een soort bevolkingsregister bij. In tegenstelling tot de HSN en de COR*database gaat het niet om een steekproef, maar om de gehele bevolking van de stad. Op het moment van de data-extractie bevatte de SHD 23 van de 36 wijken van de Zweedse hoofdstad. Voor meer informatie over SHD, zie Geschwind & Fogelvik (2000).

6.2. Data-extractie

Uit de drie databases werden interne migranten geselecteerd die op het moment van vestiging ongehuwd waren. Met migranten bedoelen wij individuen die niet in Antwerpen, Rotterdam of Stockholm geboren waren, maar die zich daar wel gedurende de levensloop vestigden. Onder interne migranten verstaan wij vervolgens die migranten die in respectievelijk België,

Nederland of Zweden geboren waren en die zich dus binnen de eigen landsgrenzen bewogen. In het geval van Antwerpen en Rotterdam werden alle interne migranten uit de database meegenomen, mits zij bij aankomst ongehuwd waren. Voor Stockholm werkten we met een dataset die bestond uit een steekproef, waarbij aselekt telkens één op de vijf interne migranten gekozen werd die in Stockholm verbleven in de periode 1878 en 1915. Uit deze groep kozen wij vervolgens weer diegenen die ongehuwd waren bij aankomst in de stad. We selecteerden enkel de interne migranten omdat de dataset HSN Life Courses Release 2010.01, in tegenstelling tot de databases voor Antwerpen en Stockholm, geen internationale migranten bevatten.⁵. Aangezien de socio-economische en demografische kenmerken van internationale en nationale migranten erg verschilden in Antwerpen en Stockholm, kozen we ervoor om voor alle steden enkel de interne migranten te selecteren. Dit om de onderlinge vergelijkbaarheid tussen de drie steden te garanderen.

Van alle interne migranten werd de volgende informatie verzameld: Identificatienummer, geslacht, geboortedatum, geboorteplaats, beroep (eerste beschikbare registratie in de plaats van vestiging), leeftijd bij vestiging en plaats van vestiging (wijk in het geval van Stockholm; gemeente in het geval van Antwerpen; voor Rotterdam ontbraken die gegevens voor het overgrote deel van de migranten). Vervolgens werd onderzocht wie van de migranten huwde. Van diegenen die trouwden, werd informatie betreffende het huwelijk verzameld, onder meer de datum van het huwelijk en de geboorteplaats van de partner.

6.3. Methodologie, variabelen en hypotheses

Op basis van bovenstaande informatie werden variabelen aangemaakt die inzicht dienen te verschaffen in de kansen op sociale insluiting (versus uitgesloten blijven) gemeten op basis van de verschillende uitkomsten betreffende huwelijk en partnerkeuze, zoals die in paragraaf vier van dit hoofdstuk beschreven werden. Er werden twee verschillende analyses uitgevoerd met dezelfde onafhankelijke variabelen, maar afwijkende afhankelijke variabelen. In de eerste analyse werden de huwelijkskansen gemodelleerd op basis van een binomiale logistische regressie. Wij onderzochten met andere woorden welke kenmerken van migranten de kansen op marginalisatie verkleinden. In een tweede analyse voerden we een multinomiale logistische regressie uit, waarin wij drie verschillende uitkomsten inzake partnerkeuze (endogaam huwen met een migrant; exogaam huwen met een migrant; exogaam huwen met een autochtoon) onderscheidden die in ons theoretisch model (paragraaf 4) corresponderen met separatie, integratie en assimilatie. De twee analyses samen vormen een studie van de vier verschillende acculturatieprocessen, die samen een glijdende schaal inzake sociale in- en uitsluiting vormen.

De onafhankelijke variabelen meten de invloed van de agency van migranten op sociale in- en uitsluiting. Wij gaan er vanuit dat die agency voor een aanzienlijk deel bepaald werd door het economisch kapitaal, het cultureel kapitaal en de socio-demografische kenmerken van de migranten.

6.3.1 Afhankelijke variabelen

Huwen versus ongehuwd blijven (binomiale logistische regressie)

Deze dichotome variabele maakt een onderscheid tussen migranten die ongehuwd bleven tijdens hun verblijf in de ontvangende stedelijke samenleving en diegenen die er in het huwelijksbootje stapten.

Huwelijkstypes (multinomiale logistische regressie)

Deze variabele kan drie waarden aannemen: 1 endogaam huwelijk met een migrant; 2 exogaam huwelijk met een migrant; 3 exogaam huwelijk met een autochtoon, waarbij de eerste groep de referentiegroep is. De variabele werd geoperationaliseerd door te kijken naar de geografische herkomst van de migrant. Huwelijken van migranten met een partner die afkomstig was uit dezelfde geboorteprovincie, worden als endogame huwelijken beschouwd. Huwelijken met migranten die uit een andere provincie afkomstig waren, worden als exogame huwelijken met een migrant geclassificeerd. Exogame huwelijken met een autochtoon zijn die huwelijken waarbij de partner in Antwerpen, Stockholm of Rotterdam geboren was. Deze types worden door ons gelinkt aan een specifiek acculturatieproces (zie paragraaf 4).

6.3.2 Onafhankelijke variabelen

6.3.2.1 Economische kapitaal

Wij beschikken slechts over één enkele variabele die ons inzicht kan verschaffen in het economisch kapitaal waarover migranten beschikten, namelijk beroepsstatus. Idealiter zouden wij ook variabelen met betrekking tot inkomen en eigendom in de analyse hebben meegenomen, maar dergelijk info is niet beschikbaar in de door ons gehanteerde databases.

Sociale klasse

Deze variabele is gebaseerd op de eerste beroepsregistratie van de migrant in de stad. De beroepen werden in HISCO (Van Leeuwen, et al. 2002) gecodeerd en de beroeps- en statusinformatie werd vervolgens naar SOCPO getransformeerd. De SOCPO-classificatie is een betekenisvol klassenschema dat zich baseert op het concept van *social power* (Van de Putte & Miles 2005). De oorspronkelijke vijf klassen werden in drie categorieën hercodeerd: (1) ongeschoolde arbeiders, (2) semi-geschoolde en geschoolde arbeiders, en (3) middenklasse en elite.

Wij verwachtten dat ongeschoolde arbeiders in Antwerpen en Rotterdam betere kansen hadden om te huwen dan de hogere sociale klassen, omdat in havens arbeid voor laagopgeleiden werd aangeboden (Winter, 2009), waardoor deze groep eerder de economische middelen kon vergaren die nodig waren om in de echt te treden. In de Zweedse hoofdstad was er daarentegen een vraag naar geschoolde arbeiders en mensen met administratieve en diplomatieke vaardigheden. Die vraag werd beantwoord door (semi-) geschoolde arbeiders, evenals de middenklasse en elite. Wij verwachtten dat deze groep in Stockholm grotere huwelijkskansen had en ook eerder met autochtonen huwde, alleen al omwille van het feit dat hun hogere sociale status en hun financiële middelen hen tot interessante partners maakten.

6.3.2.2 Cultureel kapitaal

Taal

Deze variabele maakten wij alleen voor Antwerpen aan, omdat interne migranten in Rotterdam en Stockholm in principe allemaal de lokale taal als moedertaal hadden. Voor Antwerpen maakten we een onderscheid tussen migranten die afkomstig waren uit een overwegend Franstalig gebied (Wallonië) (0) en een Nederlandstalig gebied (Vlaanderen) (1) in België. Wij gaan er vanuit dat migranten die Frans spraken

kleinere kansen hadden om te huwen en dat zij meer geneigd waren om binnen de eigen groep te huwen, omdat het Nederlands een taalbarrière vormde.

Afstand

Deze metrische variabele is de vogelvluchtafstand in kilometers tussen de geboorteplaats en de stad waarin men zich vestigde. Om de afstand te berekenen, werd gebruik gemaakt van de euclidische maat om de afstand tussen x en y coördinaten te meten). Voor de Belgische gegevens werden de Lambertcoördinaten gebruikt (afstand in vogelvlucht tussen de kerktorens of gemeentehuizen) (Vrielinck 2007). Wij verwachtten dat migranten die over grotere afstand migreerden kleinere kansen hadden om te huwen, omdat zij zich cultureel meer onderscheidden van de autochtone bevolking, terwijl de kans om binnen de eigen groep te huwen waarschijnlijk kleiner was, omdat hun groep simpelweg kleiner was.

Stad versus platteland

Deze variabele maakt een onderscheid tussen migranten die in de stad (1), en migranten die op platteland geboren waren (0). Wij verwachtten dat plattelandsmigrant in Antwerpen en Rotterdam eerder zouden huwen dan stedelijke migranten, omdat zij eerder een baan konden vinden, die hen in de gelegenheid stelde om aan de economische eisen van het huwelijk te voldoen. Tegelijkertijd verwachtten wij dat plattelandsmigrant een eerder gesloten mentaliteit hadden en daarom eerder binnen de eigen groep zouden huwen. Stedelingen zouden echter een meer open mentaliteit hebben gehad. Wij verwachtten daarom dat zij grotere kansen hadden om met autochtonen te huwen.

Leeftijd bij vestiging

Deze variabele bestaat uit drie categorieën: (1) migranten die zich voor hun zeventiende levensjaar voor het eerst in de stad vestigden, (2) migranten die tussen hun zeventiende en dertigste verjaardag arriveerden, (3) migranten die zich na hun dertigste levensjaar in de stad vestigden. De eerste groep is de referentiecategorie. Wij verwachtten dat migranten die vroeg in de stad aankwamen grotere kansen hadden om te huwen, omdat een groter deel van hun socialisatie in de ontvangende samenleving plaatsvond. Wij verwachtten dat dit in het bijzonder ook hun kansen om met een autochtoon te huwen vergrootte.

6.3.2.3 Socio-demografische variabelen

Hoewel we voornamelijk geïnteresseerd zijn in de invloed van het economisch en cultureel kapitaal van de migrant, zijn er een aantal andere kenmerken van socio-demografische aard die mogelijks een belangrijke rol spelen in de huwelijkskansen van de migrant.

Geslacht

Deze variabele maakt een onderscheid naar mannen (1) en vrouwen (0). Wij gaan er vanuit dat mannen in Rotterdam en Stockholm slechtere huwelijkskansen hadden omdat er in die steden sprake was van een vrouwenoverschot gedurende de

onderzoekperiode. Wij vermoedden dat dit de kansen voor mannen voor alle drie de huwelijksstypes vergrootte.

Vestigingslocatie binnen de stad

Deze variabele geeft aan in welk deel van de stad migranten zich vestigden. Voor Antwerpen werd een onderscheid gemaakt tussen Antwerpen stad en de sub-urbane gemeentes Hoboken, Wilrijk, Berchem, Borgerhout en Deurne. De variabele werd teruggebracht naar twee categorieën: Antwerpen (1) versus suburbane gemeentes (0). Wij verwachtten dat de huwelijkskansen in de *suburbs* groter waren en dat de kansen met name groter waren om binnen de eigen groep te huwen, omdat er relatief meer interne migranten in de suburbane gemeentes woonden (Puschmann et al. 2012). Voor Stockholm werd een onderscheid gemaakt tussen arbeiderswijken (Södermalm & Kungsholmen), gemengde en middenklasse wijken (Oude stad, Klara en Brännkyrka) en residentiële wijken (Östermalm). De eerste groep is de referentiegroep. Wij vermoedden dat de kansen op een huwelijk in de arbeiderswijken groter was, en in het bijzonder groter om binnen de eigen groep te huwen. Migrant die in de rijkere wijken woonden, dienden wellicht ook klassenverschillen te overwinnen, waardoor de kansen op een huwelijk daalden. Voor Rotterdam hadden wij voor het overgrote deel van de migrantenbevolking geen betrouwbare wijkgegevens voorhanden. Daarom maakte wij deze variabele voor de Nederlandse Maasstad niet aan.

Geboortecohorte

Deze categorische variabele deelt migranten in drie groepen in: (1) geboren tussen 1801-1867, (2) tussen 1868 en 1881, en (3) geboren tussen 1882 en 1924, waarbij de jongste cohort de referentiegroep is. Wij vermoedden dat de kansen op een huwelijk groter zijn voor migranten die later geboren werden, omdat het West-Europese huwelijkspatroon langzaam maar zeker verbrokkelde (Hajnal 1965), wat betekende dat gemiddelde huwelijksleeftijden daalden en het aandeel levenslang ongehuwden verkleinde. Wij verwachtten dat vooral de huwelijkskansen van de laatste cohort in Stockholm groter werden, omdat in die dagen een sterke afname in vertrek geregistreerd werd, wat doet vermoeden dat de kansen op sociale insluiting in die periode groter was.

7. Beschrijvende resultaten

Tabel 1 toont per stad het percentage van de migranten dat tijdens hun verblijf ongehuwd bleef en het percentage dat trouwde. Voor de laatste groep wordt er vervolgens een onderscheid gemaakt naar huwelijksstype. Een belangrijke constatering is dat de meerderheid van de migranten ongehuwd bleef tijdens hun verblijf. In Rotterdam bleken de kansen op een huwelijk het grootst te zijn. Daar huwde 45,1% van de migranten. In Antwerpen huwde 42% van de interne migranten. In Stockholm waren de kansen op een huwelijk een pak kleiner en stapte uiteindelijk maar 16,1% van de interne migranten in het huwelijksbootje. Antwerpen kende het grootste aandeel in exogame huwelijken met een autochtoon. Het ging daarbij om 27,5% van alle huwelijken. In Stockholm en Rotterdam huwden respectievelijk 19,1% en 16% van de interne migranten met een autochtoon. Endogame huwelijken kwamen in Stockholm (16,4%) minder vaak voor dan in Antwerpen (27,3%) en Rotterdam (24,5%).

Exogaam huwen met een migrant kwam veel vaker in Stockholm (64,5%) voor dan in Rotterdam (29,4%) en Antwerpen (25,6%).

Tabel 1. Overzicht van de onderzoekspopulatie verdeeld naar ongehuwden en gehuwden en de verschillende huwelijktypen.

	Antwerpen		Rotterdam		Stockholm	
	N	%	N	%	N	%
Ongehuwd	556	58	769	54,9	39588	83,9
Gehuwd	403	42	632	45,1	7607	16,1
Endogaam	110	27,3	155	24,5	1226	16,4
Exogaam (migrant)	103	25,6	186	29,4	4812	64,5
Exogaam (autochtoon)	111	27,5	101	16	1422	19,1
Geen informatie partner	79	19,6	190	30,1	-	
Totaal	959	100	1401	100	47195	100

Tabel 1 maakt aannemelijk dat een aanzienlijk deel van de migranten gemarginaliseerd werd. De meerderheid van de migranten bleef immers tijdens hun verblijf in de stad ongehuwd. Dit dient echter enigszins genuanceerd te worden. Het is namelijk niet zo dat al deze interne migranten noodzakelijkerwijze de rest van hun leven ongehuwd bleven. Velen verlieten de stad weer op jonge leeftijd. In Antwerpen was bijvoorbeeld 60,8% van de migranten die de stad verlieten jonger dan 25 jaar. Aangezien alleen de HSN hele levenslopen van (bijna) alle interne migranten bevat, kon alleen voor Rotterdam uitgezocht worden wat er met die migranten gebeurde die ongehuwd de stad verlieten. Van de 769 interne migranten die in de Nederlandse Maasstad ongehuwd bleven, bleken 276 migranten (35,9%) elders alsnog in het huwelijk te treden. Dat betekent dat van de groep als geheel 64,8% huwde. Deze exercitie toont aan dat we de bovenstaande resultaten ook niet te zeer moeten nuanceren. Uiteindelijk bleek 35,2% van de interne migranten het hele leven lang ongehuwd te blijven. In Nederland als geheel lag dat percentage veel lager. Uit de volkstelling van 1909 leren wij dat slechts 14,35% van de Nederlanders in de leeftijdscategorie 45-49 ongehuwd was. Dat betekent dat deze groep van migranten het wel degelijk moeilijker had om in het huwelijk te treden dan andere groepen in de bevolking, ook na hun vertrek uit Rotterdam.

Het feit dat in Stockholm de kansen om ongehuwd te blijven het grootst waren, duidt erop dat marginalisatie in de Zweedse hoofdstad een grotere omvang kende dan in Antwerpen en Rotterdam. Hier duikt meteen het beeld op van twee grote havensteden versus één industriestad met een kleine haven. Daarmee lijkt de hypothese van Anne Winter (2009) dat sociale insluiting in havensteden makkelijker verliep dan in industriesteden, bevestigd te worden. Winter stelde dat dit het geval was omdat havenarbeid bij voorbaat geschikt was voor ongeschoolde arbeiders met een veelal rurale achtergrond. Ook hier is enige nuancering op zijn plaats. Ongehuwd samenwonen kwam in Stockholm namelijk veel vaker voor dan in de meeste andere Europese steden, en het was in het bijzonder een fenomeen van de lagere sociale klassen. Onderzoek van Margareta Matović (1986) op basis van de Stockholmse huwelijksaankondigingen heeft aangetoond dat in de periode 1860-1890 gemiddeld maar liefst 42% van de verloofde koppels in de Zweedse hoofdstad reeds samenwoonden. Duurzaam ongehuwd samenwonen valt helaas veel moeilijker te becijferen, alleen al omwille van het feit dat ongehuwde koppels er alles aan deden om hun relatie geheim te houden (Matović 1986). In de praktijk betekent dat, dat een gedeelte van de ongehuwde interne migranten in Stockholm wel degelijk een partner had en dat marginalisatie voor die groep niet zo ver ging

dan voor diegenen die helemaal geen relatie hadden. Matović (1990) gaat zelfs zo ver door te stellen dat bepaalde vormen van ongehuwd samenwonen, de integratie en assimilatie van migranten juist bevorderden. Het gaat dan met name om bezitloze migrantenvrouwen die geen kans op een huwelijk maakten, omdat zij niet over een bruidsschat beschikten (in combinatie met een groot vrouwenoverschot), maar wel een autochtone man tot een buitenechtelijke relatie wisten te versieren of om arme migranten die bij een reeds gevestigde migrant gingen inwonen. Het feit dat ongehuwd samenwonen in de Stockholm een serieus alternatief op het huwelijk vormde, vertroebelt dus mogelijk onze blik op de kansen op sociale insluiting, als die louter en alleen gemeten wordt op basis van het al dan niet in staat zijn om te huwen. Er is echter reden genoeg om aan te nemen dat de kansen op sociale insluiting in Stockholm desalniettemin slechter waren dan in Antwerpen en Rotterdam. Uit ander onderzoek blijkt namelijk dat de kansen op gezinsvorming – gemeten op basis van de geboorte van het eerste kind – er voor migranten ook aanzienlijk kleiner waren dan in Antwerpen (Puschmann, et al. 2014).

Tabel 2 toont ons de verdeling van de migranten naar gehuwden en ongehuwden binnen de verschillende afhankelijke variabelen. Een eerste vaststelling is het feit dat de meeste migranten geschoolde of ongeschoolde arbeiders waren (variërend tussen 54,6% in Rotterdam en 88,2% in Stockholm). Opmerkelijk is het grote aandeel ongehuwde migranten uit de hogere klasse in Rotterdam (58,5%). De meeste Antwerpse migranten spraken Nederlands (87,4%). Ook waren de meeste migranten afkomstig van het platteland (variërend tussen 61,4% in Rotterdam tot 97,8% in Stockholm). In Rotterdam vinden we bovendien een sterke oververtegenwoordiging onder gehuwde plattelandsmigrant. De meeste migranten migreerden op vrij jonge leeftijd, nog voor hun dertigste (variërend van 81% in Antwerpen tot 94,4 in Rotterdam). Voor Antwerpen en Stockholm vestigde de grootste groep zich tussen hun zeventiende en dertigste levensjaar, terwijl in Rotterdam de meeste migranten zich als jongere vestigden, dus wanneer ze nog jonger dan zeventien jaar oud waren. We vinden ook een oververtegenwoordiging van gehuwden onder de jongste groep in Rotterdam, terwijl we een oververtegenwoordiging vinden van de oudste groep onder de gehuwden in Antwerpen en Stockholm. De gemiddelde afstand van de geboorteplaats tot immigratiestad was ongeveer vier keer groter in Stockholm dan in Antwerpen en Rotterdam. Wat betreft de socio-demografische gegevens, vinden we een relatief gelijke geslachtsverdeling in Antwerpen en Rotterdam, en een oververtegenwoordiging van (vooral gehuwde) vrouwen in Stockholm. De meeste Antwerpse migranten (50%) waren geboren tijdens de vroegste cohorte (1801-1867). Voor Stockholm hebben we een evenwichtige verdeling over de cohorten heen, terwijl we voor Rotterdam een oververtegenwoordiging (64%) vinden van migranten die geboren zijn tijdens de laatste cohorte (1882-1924). Voor Stockholm vinden we dat de meeste migranten (47%) zich vestigen in arbeidersbuurten. Deze groep is ook oververtegenwoordigd onder de gehuwde migranten.

In een volgende stap gaan we op basis van een binomiale en een multinomiale logistische regressieanalyse na of de hierboven beschreven verschillen in huwelijksgedrag al dan niet te wijten waren aan economisch en/of cultureel kapitaal en welke rol de socio-demografische kenmerken speelden.

Tabel 2. Beschrijvende gegevens van de individuele kenmerken van de interne migranten voor Antwerpen, Rotterdam en Stockholm, naar gehuwden en ongehuwden.

	Antwerpen						Rotterdam						Stockholm					
	Ongehuwd		Gehuwd		Totaal		Ongehuwd		Gehuwd		Totaal		Ongehuwd		Gehuwd		Totaal	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
<u>Economische variabelen</u>																		
Sociale klasse																		
ongeschoold	67	17,1	64	23,7	131	19,8	46	7,7	88	27,7	134	14,7	3919	12,2	1026	16,9	4945	13
(semi-) geschoold	226	57,7	156	57,8	382	57,7	201	33,8	154	48,4	355	38,9	24399	76,2	4266	70,2	28665	75,2
middenklasse en elite	99	25,3	50	18,5	149	22,5	348	58,5	76	23,9	424	46,4	3707	11,6	784	12,9	4491	11,8
<u>Culturele variabelen</u>																		
Taal (enkel Antwerpen)																		
ander	91	16,4	30	7,4	121	12,6												
Nederlands	465	83,6	373	92,6	838	87,4												
Ruraal-urbane verschillen																		
platteland	341	61,6	279	69,2	620	64,8	409	53,2	451	71,4	860	61,4	333174	83,9	6395	84,2	339569	97,8
stad	213	38,4	124	30,8	337	35,2	360	46,8	181	28,6	541	38,6	6384	16,1	1203	15,8	7587	2,2
Leeftijd bij immigratie																		
< 17	118	22,3	95	24,5	213	23,3	373	48,8	195	60,7	568	52,3	3507	8,9	875	11,5	4382	9,3
17-30	298	56,3	231	59,7	529	57,8	342	44,7	107	33,3	449	41,3	31440	79,4	6194	81,4	37634	79,7
> 30	113	21,4	61	15,8	174	19	50	6,8	19	5,9	69	6,4	4641	11,7	538	7,1	5179	11
	\bar{x}	S.A.	\bar{x}	S.A.	\bar{x}	S.A.	\bar{x}	S.A.	\bar{x}	S.A.	\bar{x}	S.A.	\bar{x}	S.A.	\bar{x}	S.A.	\bar{x}	S.A.
Afstand (km)	64,1	45,8	58,2	49,4	61,15	47,6	55,7	53,4	41,5	50,3	48,6	51,9	220,9	144,6	202,3	142,2	211,6	143,4

	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
<u>Socio-demografische kenmerken</u>																		
Geslacht																		
Vrouw	276	49,8	216	53,6	492	51,4	398	51,8	318	50,3	716	51,1	22166	56	3454	45,4	25620	54,3
man	278	50,2	187	46,4	465	48,6	371	48,2	314	49,7	685	48,9	17422	44	4153	54,6	21575	45,7
Huwelijksleeftijd																		
< 25			187	46,4	187	46,5			234	37	234	37			1952	25,7	1952	25,7
25-30			127	31,8	127	31,6			208	32,9	208	32,9			3599	47,3	3599	47,3
> 30			88	21,8	88	21,9			190	30,1	190	30,1			2055	27	2055	27
Geboortecohorte																		
1801-1867	320	57,6	154	38,3	474	49,5	96	12,5	165	36,1	261	18,6	14987	37,9	2936	38,6	17923	38
1868-1881	189	34	108	26,9	297	31	139	18,1	110	17,4	249	17,8	15234	38,5	2502	32,9	17736	37,6
1882-1924	47	8,4	140	34,8	187	19,5	534	69,4	357	56,5	891	63,6	9367	23,7	2169	28,5	11536	24,4
Vestigingsplaats (Antwerpen)																		
andere	482	86,7	345	85,8	827	86,3												
Antwerpen	74	13,3	57	14,2	131	13,7												
Vestigingsplaats (Stockholm)																		
armste wijken													17872	45,1	4465	58,7	22337	47,3
gemengde middenklasse													8501	21,5	1405	18,5	9906	21
rijke wijken													13215	33,4	1737	22,8	14952	31,7

8. Huwelijkskansen van interne migranten

Tabel 3 geeft de resultaten van de binomiale logistische regressie weer met de afhankelijke variabele *huwen versus ongehuwd blijven*. De semi-geschoolde en geschoolde arbeiders hadden in de drie steden kleinere kansen om tijdens hun verblijf te huwen dan de ongeschoolde arbeiders. De middenklasse en elite hadden in Rotterdam veel kleinere kansen om te huwen vergeleken met de ongeschoolde arbeiders. In Antwerpen en Stockholm blijken de resultaten voor de middenklasse en elite niet significant te zijn. Deze resultaten zijn deels in lijn met onze verwachtingen. Wij gingen er vanuit dat ongeschoolde arbeiders in Antwerpen en Rotterdam de beste huwelijkskansen hadden, omdat de havenactiviteiten nu eenmaal beter aansluiten bij het beroepsprofiel van laagopgeleiden dan industriearbeid en overheidsdiensten die specifiek menselijk kapitaal vereisen. Wij hadden verwacht dat in Stockholm de middenklasse en elite betere huwelijkskansen hadden gehad omwille van de vraag naar hoger opgeleid administratief en diplomatiek personeel. Het gevonden effect wees weliswaar in die richting, maar bleek niet significant zijn.

Voorts blijken in Antwerpen Nederlandstaligen een aanzienlijk grotere kans op een huwelijk te hebben gehad dan de Franstaligen. Dit is volledig in lijn met onze verwachtingen. Wij gingen er immers vanuit dat taal- en cultuurverschillen de kansen op huwen zouden bemoeilijken. Afstand tot de geboorteplaats had een zeer licht negatief effect op de huwelijkskansen, maar was niet significant voor Antwerpen. Dit duidt opnieuw op het belang van culturele verschillen. Wie van verder kwam, verschilde in cultureel opzicht - dialect, klederdracht, gebruiken en gewoontes - meer van de lokale bewoners, dan wie uit de directe omgeving van de stad afkomstig was. Migrant die van verder kwamen, hadden wellicht ook minder vaak een netwerk van familie en kennissen in de stad, die hen aan een partner konden helpen, terwijl het moeilijker voor hen was om hun sociale netwerk in de plaats van herkomst in stad te houden, omwille van de praktische problemen die de geografische afstand tot hun geboorteplaats met zich meebracht. Hoewel we het sociale kapitaal van de migrant niet rechtstreeks in onze analyse kunnen betrekken, geeft deze culturele variabele toch een idee over de manier waarop sociaal kapitaal het acculturatieproces van migranten in de stad kon beïnvloeden.

Stedelijke migranten hadden kleinere kansen om in Antwerpen en Rotterdam te huwen vergeleken met plattelandsmigrant, terwijl er voor Stockholm geen significant verschil gevonden werd tussen migrant die op het platteland en migrant die in de stad geboren waren. Ook hier werden onze hypothesen grotendeels bevestigd. Wij gingen er immers vanuit dat plattelandsmigrant betere huwelijkskansen hadden, omdat hun ongeschoolde beroepsprofiel beter aansloot bij havenarbeid. Dat er geen significant verschil voor Stockholm gevonden werd, maakt aannemelijk dat bepaalde stedelijke competenties in de Zweedse hoofdstad belangrijker waren dan in Antwerpen en Rotterdam. De hoofdstedelijke functie van Stockholm werkte dat wellicht in de hand.

Voorts vonden wij dat migrant die in Rotterdam en in Stockholm na hun zeventiende levensjaar arriveerden kleinere huwelijkskansen hadden dan de groep migrant die als kind of jongere immigrant. Voor de groep die na de dertigste verjaardag voor het eerste voet aan wal zette, was het effect het meest uitgesproken. Dit maakt aannemelijk dat migrant die een belangrijk deel van hun socialisatie in de plaats van vestiging hadden doorgemaakt aantrekkelijkere partners waren en grotere kansen op sociale insluiting genoten. Voor Antwerpen werden er geen significante verschillen in aankomstleeftijd gevonden.

Mannelijke migranten hadden in Stockholm en Rotterdam grotere kansen om te huwen, terwijl voor vrouwen in Antwerpen geen significant verschil gevonden werd. Dit is in eerste instantie te verklaren door het feit dat er in Rotterdam en Stockholm een vrouwenoverschot was (op de totale bevolking), terwijl in Antwerpen ongeveer evenveel mannen als vrouwen woonden. Het feit dat vrouwen in Antwerpen relatief betere huwelijkskansen hadden dan in Rotterdam en Stockholm, zou ook te maken gehad kunnen hebben met het feit dat er in de Scheldestad minder mogelijkheden waren voor vrouwen om betaald werk te verrichten dan in de andere twee steden, waardoor zij voor hun financiële onderhoud eerder van een partner afhankelijk waren en mogelijk eerder gericht waren op huwelijk en reproductie (vergelijk ook Matthijs 2002). Havengerelateerde banen vereisten fysieke kracht en industrie was in Antwerpen, in tegenstelling tot Rotterdam en Stockholm, grotendeels afwezig (Winter 2009).

Wij vonden geen significante verschillen in huwelijkskansen tussen migrant die zich in Antwerpen stad vestigden en migrant die zich in de voorsteden van Antwerpen vestigden. Voor Stockholm bleken migrant die zich in middenklasse en rijke wijken vestigden kleinere huwelijkskansen te hebben dan in de arbeiderswijken. Wellicht moesten migrant hier niet alleen culturele, maar ook klassenverschillen overwinnen.

Tabel 3. Resultaten binomiale logistische regressie huwelijkskansen

	Antwerpen		Rotterdam		Stockholm	
	Exp (B)	C.I.	Exp (B)	C.I.	Exp (B)	C.I.
<u>Economische variabelen</u>						
Sociale klasse						
ongeschoolde (ref.)						
(semi-) geschoold	0,758+	[0,645-0,891]	0,460***	[0,391-0,540]	0,908***	[0,881-0,935]
middenklasse en elite	0,766	[0,609-0,962]	0,104***	[0,088-0,123]	1,046	[0,998-1,096]
<u>Culturele variabelen</u>						
Taal						
Ander (ref.)						
moedertaal	2,146**	[1,664-2,769]				
Afstand (km)	0,999	[0,998-1,002]	0,997*	[0,996-0,998]	0,999***	[0,999-0,999]
Ruraal-urbane verschillen						
platteland (ref.-)						
stad	0,639**	[0,549-0,744]	0,562***	[0,490-0,645]	0,973	[0,939-1,008]
Leeftijd bij immigratie						
< 17 (ref.)						
17-30	1,254	[1,049-1,499]	0,223***	[0,192-0,259]	0,827***	[0,792-0,863]
> 30	1,163	[0,924-1,464]	0,210***	[0,152-0,290]	0,485***	[0,455-0,516]
<u>Socio-demografische kenmerken</u>						
Geslacht						
vrouw (ref.)						
man	0,954	[0,822-1,106]	1,472**	[1,287-1,684]	1,391***	[1,354-1,429]
Geboortecohorte						
1801-1867 (ref.)						
1868-1881	1,189	[1,012-1,398]	0,492***	[0,396-0,612]	0,750***	[0,727-0,773]
1882-1924	6,127***	[4,994-7,517]	0,331***	[0,278-0,395]	1,017	[0,984-1,051]
Vestigingsplaats						
(Antwerpen)						
andere (ref.)						
Antwerpen	0,98	[0,796-1,207]				
Vestigingsplaats						
(Stockholm)						
armste wijken (ref.)						
gemengde middenkl.					0,595***	[0,570-0,621]
rijke wijken					0,580***	[0,563-0,598]
Nagelkerke R ²	17,1		20,9		4	
Log likelihood null model	1284,8		1664		41559,9	
Log likelihood full model	1162,8		1444		40519,3	

+ < 0,1; * p < 0,05; ** p < 0,01; *** p < 0,001.

9. Partnerkeuze van interne migranten

In tabel 4 presenteren we de resultaten van de multinomiale logistische regressie met betrekking tot de verschillende huwelijktypen. Endogame huwelijken met een partner uit dezelfde geboortestreek fungeren als de referentiecategorie. In Rotterdam hadden geschoolde migranten grotere kansen dan ongeschoolde arbeiders om exogaam te huwen met een andere migrant dan endogaam te huwen met een migrant uit hun eigen streek. Dit betekent dat in de Nederlandse Maasstad migranten met een bepaald *kennis van zaken* en/ of specifieke competenties grotere kansen hadden op integratie (versus separatie). Deze resultaten zijn niet erg betrouwbaar ($p < 0,1$), maar wel plausibel. De aanwezigheid van een grote industriële sector bevorderde de integratiekansen van deze groep wellicht. Tegen de verwachtingen in werd er voor Stockholm een omgekeerd effect voor de geschoolde arbeiders gevonden. In de Zweedse hoofdstad hadden geschoolde migranten namelijk een kleinere kans op een gemengd huwelijk (versus een endogaam huwelijk) dan ongeschoolde migranten. De middenklasse en elite hadden in Stockholm significant grotere kansen op een gemengd huwelijk (versus een endogaam huwelijk) vergeleken met de ongeschoolde arbeiders. Dit duidt erop dat financiële middelen en sociale status wel degelijk de kansen op assimilatie in Stockholm bevorderden. Voor de rest werden er geen significante resultaten voor sociale status gevonden.

In Antwerpen hadden Franstaligen een veel kleinere kans om te huwen met een autochtoon dan te huwen binnen hun eigen groep vergeleken met de Nederlandstalige migranten. Dit duidt er op dat taalverschillen naast marginalisering ook separatie in de hand werkten en sociale insluiting bemoeilijkten. In Stockholm en Rotterdam hadden stedelijke migranten grotere kansen om buiten de eigen groep te huwen (versus binnen de eigen groep) dan migranten die op het platteland geboren waren. De effecten waren het sterkst voor de exogame huwelijken met een autochtoon. Voor alle drie de steden waren de kansen voor interne migranten om buiten de eigen groep te huwen groter naarmate de afstand naar de geboorteplaats toenam. Dit geldt zowel voor exogaam huwen met een migrant als exogaam huwen met een autochtoon. In eerste instantie kunnen we dit effect verklaren door te wijzen op het feit dat migranten die van verder afkwamen eerder een partner buiten hun groep zochten, omdat hun groep wellicht relatief klein was. De meeste migranten in de stad kwamen immers uit het directe hinterland. Het feit dat dit resultaat ook voor Antwerpen gevonden wordt, doet vermoeden dat taal een belangrijkere barrière voor sociale insluiting was dan andere culturele verschillen. Migrant uit Limburg en West-Vlaanderen huwden immers iets eerder met een autochtoon dan migranten uit de provincie Antwerpen, terwijl voor de Franstaligen, zoals we eerder gezien hebben, juist het tegenovergestelde het geval was: zij hadden aanzienlijk kleinere kansen om met een autochtoon te huwen.

In Antwerpen en in Stockholm hadden interne migranten een kleinere kans om buiten de eigen groep te huwen als ze zich na hun zeventiende verjaardag in de stad vestigden (versus voor hun zeventiende verjaardag) vergeleken met endogame huwelijken. Het effect was in beide steden het meest uitgesproken voor diegenen die bij aankomst de dertig gepasseerd waren. Voor de gemengde huwelijken met een autochtoon waren de leeftijdseffecten bijzonder sterk. Wie dus vroeg in de stad aankwam had de beste kansen om groepsgrenzen te overschrijden. Die migranten die vroeg aankwamen leken simpelweg het meest op de autochtone bevolking, omdat een (groter) deel van hun socialisatieproces in de stad van vestiging had plaatsgevonden. Migrant die in Antwerpen en Stockholm na hun dertigste levensjaar huwden hadden een veel grotere kans om exogaam met een migrant te huwen, dan te huwen met een migrant uit de eigen streek. Laat aankomen in de stad was dus geassocieerd met separatie. In Antwerpen was het effect bijzonder sterk. In Stockholm hadden diegenen die na hun dertigste levensjaar huwden ook een grotere kans om een gemengd huwelijk aan te gaan dan binnen de eigen groep te huwen. Deze migranten die een verhoogde

Tabel 4. Resultaten multinomiale regressie partnerkeuze

	Exogaam huwelijk (migrant)						Exogaam huwelijk (autochtoon)					
	Antwerpen		Rotterdam		Stockholm		Antwerpen		Rotterdam		Stockholm	
<u>Economische variabelen</u>	Exp (B)	C.I.	Exp (B)	C.I.	Exp (B)	C.I.	Exp (B)	C.I.	Exp (B)	C.I.	Exp (B)	C.I.
Sociale klasse												
ongeschoolde (ref.)												
(semi-) geschoold	1,139	[0,610-2,129]	1,809+	[0,916-3,573]	0,944	[0,815-1,093]	0,756	[0,408-1,401]	1,27	[0,566-2,848]	0,773**	[0,645-0,927]
middenklasse en elite	0,864	[0,300-2,493]	0,953	[0,407-2,231]	1,143	[0,892-1,465]	1,078	[0,381-3,053]	1,212	[0,475-3,092]	1,462**	[1,096-1,950]
<u>Culturele variabelen</u>												
Taal												
Ander (ref.)												
moedertaal	0,25	[0,047-1,345]					0,172*	[0,031-0,946]				
Afstand (km)	1,009*	[1,001-1,018]	1,026***	[1,017-1,035]	1,001***	[1,001-1,002]	1,008+	[0,999-1,017]	1,024***	[1,014-1,033]	1,001***	[1,001-1,002]
Ruraal-urbane verschillen												
platteland (ref.)												
stad	0,708	[0,347-1,443]	1,728+	[0,952-3,134]	1,184+	[0,974-1,441]	1,445	[0,754-2,768]	1,900+	[0,984-3,669]	1,776***	[1,422-2,218]
Leeftijd bij immigratie												
< 17 (ref.)												
17-30	0,484+	[0,214-1,094]	1,178	[0,618-2,246]	0,638***	[0,489-0,832]	0,334**	[0,162-0,690]	1,617	[0,802-3,259]	0,278***	[0,209-0,369]
> 30	0,328*	[0,113-0,951]	0,89	[0,262-3,028]	0,413***	[0,284-0,599]	0,087***	[0,028-0,273]	0,795	[0,173-3,654]	0,171***	[0,110-0,267]
<u>Socio-demografische kenmerken</u>												
Geslacht												
vrouw (ref.)												
man	0,813	[0,440-1,501]	0,560*	[0,316-0,992]	0,831**	[0,727-0,951]	1,088	[0,599-1,978]	0,704	[0,361-1,372]	0,927	[0,784-1,097]
Huwelijksleeftijd												
< 25 (ref.)												
25-30	1,796	[0,875-3,685]	1,027	[0,580-1,821]	1,086	[0,927-1,272]	1,027	[0,511-2,064]	1,063	[0,563-2,008]	1,005	[0,827-1,221]

> 30	3,944**	[1,654-9,401]	1,231	[0,671-2,258]	1,318**	[1,078-1,610]	2,054	[0,848-4,972]	0,88	[0,430-1,798]	1,443**	[1,131-1,841]
------	---------	---------------	-------	---------------	---------	---------------	-------	---------------	------	---------------	---------	---------------

Geboortecohorte

1801-1867 (ref.)

1868-1881	1,776	[1,654-9,401]	1,014	[0,492-2,091]	1,076	[0,927-1,249]	1,122	[0,518-2,429]	0,733	[0,293-1,832]	1,224*	[1,008-1,485]
-----------	-------	---------------	-------	---------------	-------	---------------	-------	---------------	-------	---------------	--------	---------------

1882-1924	0,943	[0,825-3,823]	0,875	[0,474-1,616]	1,205*	[1,013-1,424]	0,943	[0,469-1,893]	1,255	[0,610-2,583]	2,033***	[1,651-2,502]
-----------	-------	---------------	-------	---------------	--------	---------------	-------	---------------	-------	---------------	----------	---------------

Vestigingsplaats

(Antwerpen)

andere (ref.)

Antwerpen	0,375*	[0,156-0,901]					0,553	[0,251-1,219]				
-----------	--------	---------------	--	--	--	--	-------	---------------	--	--	--	--

Vestigingsplaats

(Stockholm)

armste wijken (ref.)

gemengde middenklasse.					0,958	[0,768-1,195]					1,133	[0,864-1,486]
---------------------------	--	--	--	--	-------	---------------	--	--	--	--	-------	---------------

Rijke wijken					0,974	[0,835-1,136]					0,943	[0,777-1,145]
--------------	--	--	--	--	-------	---------------	--	--	--	--	-------	---------------

Nagelkerke R ²	21,5		21		6,5		21,5		21		6,5	
Log likelihood null model	693,5		907,5		12334,7		693,5		907,5		12334,7	
Log likelihood full model	627,9		817,2		11920,3		627,9		817,2		11920,3	

+ < 0,1; * p < 0,05; ** p < 0,01; *** p < 0,001.

kans op assimilatie hadden, beschikten mogelijks over voldoende sociale status en ervaring om als huwelijkspartners voor de autochtone bevolking in aanmerking te komen.

Vergeleken met vrouwen, hadden de mannen in Stockholm en Rotterdam een significant kleinere kans om exogaam met een migrant te huwen (versus endogaam huwen). Vrouwen vonden dus eerder aansluiting bij andere migrantengroepen.

In Stockholm hadden migranten die in de periode 1882-1924 geboren waren een grotere kans om exogaam met een migrant te huwen dan in de eigen groep te huwen, vergeleken met de groep die tussen 1801 en 1867 geboren werd. Voor de exogame huwelijken met autochtonen werd een zelfde effect gevonden voor zowel de periode 1868-1881 als de periode 1882-1924. Dit betekent dat de kansen om groepsgrenzen te overschrijden naar verloop van tijd beter werden in Stockholm. Dit is in lijn met de eerdere observatie dat vertrek aan het einde van de periode sterk afnam, wat er op duidt dat de kansen voor migranten op de arbeidsmarkt verbeterden.

In Antwerpen hadden migranten die zich in Antwerpen stad vestigden een kleinere kans om exogaam met een migrant te huwen (versus endogaam huwen) vergeleken met interne migranten die zich in de suburbane gemeentes vestigden. In de suburbane gemeentes waarin vooral veel interne migranten woonden, was het dus makkelijker om te integreren. Voor Stockholm werden geen significante verschillen naar vestigingswijk gevonden.

10. Conclusies

De eerste doelstelling van dit hoofdstuk was om te onderzoeken in hoeverre interne migranten sociale in- dan wel uitsluiting ondervonden. Vervolgens bekeken we welke economische, culturele en socio-demografische kenmerken van migranten sociale insluiting bevorderden. Door drie verschillende havensteden te vergelijken, kregen wij ook meer inzicht in de effecten van de demografische, economische, en politieke structuren van de ontvangende samenleving op de kansen op sociale in- en uitsluiting.

In deze studie gebruikten wij partnerkeuze en huwelijksgedrag van migranten als indicatoren van sociale in- en uitsluiting. Terwijl in eerdere studies partnerkeuze en huwelijkskansen afzonderlijk bestudeerd werden, ontwikkelden wij één model dat vier verschillende uitkomsten betreffende huwelijk en partnerkeuze in zich verenigt en vervolgens koppelt aan evenveel acculturatiepaden. Die acculturatiepaden vormen vervolgens weer een glijdende schaal inzake sociale in- en uitsluiting. Wij bestudeerden eerst in hoeverre migranten er in slaagden om te huwen. Voor die migranten die in de echt traden, bekeken we met welke partner zij huwden. We waren in het bijzonder geïnteresseerd in de rol van economisch en cultureel kapitaal.

Deze studie laat zien dat sociale uitsluiting van interne migranten een wijdverspreid fenomeen was in negentiende en vroeg-twintigste-eeuws Antwerpen, Rotterdam en Stockholm. Dit roept het beeld op van de migrant als marginale persoon, zoals dat door Robert Park (1928) beschreven werd. Deze algemene bevinding ligt dus in lijn met eerdere studies van de *Chicago School of Sociology* en weerspreekt die studies die beweren, dat, omwille van positieve selectie-effecten sociale insluiting eerder de regel dan de uitzondering was. In de drie steden slaagde slechts een minderheid van de migranten erin om te huwen. Dat betekent dat slechts een gering deel van de migranten in de ontvangende samenleving wortels schoot. Van de groep die er wel in slaagde om in de echt te treden, slaagde minder dan een derde deel erin om met een autochtoon te huwen. Assimilatie was dus eerder de uitzondering dan de regel. Een aanzienlijk deel van de migranten slaagde er wel in om met migranten buiten de eigen streek te huwen. Vooral in Stockholm was dat een grote groep (65% van de

huwelijken). Dat laatste is geen verrassing omdat de groep van interne migranten in de Zweedse hoofdstad bijzonder groot was.

De mate waarin migranten aan sociale uitsluiting konden ontsnappen verschilde van stad tot stad en van migrantengroep tot migrantengroep. Doordat de migrant werd geconfronteerd met verschillende sociale omgevingen, elk gekenmerkt door een eigen discours en eigen culturele gebruiken, werd de migrant als het ware gedwongen om een keuze te maken tussen welke cultuur, met bijhorende set waarden en normen, hij/ zij internaliseerde (al dan niet bewust) (Park 1928). Dit onderstreept de gedachte dat zowel de structuur van de ontvangende samenleving als de agency van migranten een effect had op het acculturatieproces. Het feit dat de kansen op een huwelijk in het door industrie en overheidsdiensten gedomineerde Stockholm aanzienlijk kleiner waren dan in Antwerpen en Rotterdam, bevestigt de hypothese van Anne Winter dat de sociale insluiting van laag opgeleide plattelandsmigranten - de grootste groep van migranten in negentiende- en vroeg-twintigste-eeuwse steden - gemakkelijker in havensteden verliep dan in industriesteden, omdat havenarbeid beter aansloot bij het profiel van ongeschoolde migranten. Bovendien gingen migranten die havenarbeid verrichten nauwelijks concurrentie met de lokale bevolking aan. De gevestigden lieten dat type arbeid graag aan nieuwkomers over, omdat het zwaar en gevaarlijk was en relatief slecht betaald werd (Winter 2009). In industriesteden gingen migranten en autochtonen wel degelijk een geduchte concurrentiestrijd aan (Van den Borre 2012). Hoewel onze studie de principiële gedachte van de *Chicago School of Sociology*, dat veel migranten uitgesloten bleven, onderstreept, corresponderen onze resultaten niet met het typische beeld van de ontwortelde plattelander die in de stad in de problemen raakte. Plattelandsmigranten bleken juist eerder aan marginalisering te ontsnappen dan stedelijke migranten. In Antwerpen en Rotterdam hadden plattelandsmigranten betere huwelijkskansen dan migranten die in een stad geboren waren. Dit had wellicht te maken met het feit dat het overgrote deel van de migranten in die steden van het platteland afkomstig was waardoor het aantal potentiële huwelijkskandidaten dus groter was. In Rotterdam en Stockholm huwden plattelandsmigranten dan ook eerder binnen hun eigen sociale groep. Veel plattelanders ondervonden dus separatie, wat niet noodzakelijkerwijze wil zeggen dat zij in de problemen geraakten. Wel betekende het dat zij relatief weinig contact met andere groepen in de samenleving hadden en dat culturele verschillen als groot ervaren werden. Plattelandsmigranten werden wellicht ook niet als sociale gelijken ervaren door de autochtone bevolking en ook niet door de stedelijke migranten. Stedelingen, die er in slaagden om te huwen hadden namelijk betere kansen om aansluiting te vinden bij andere groepen migranten en bij autochtonen. Stedelijke migranten hadden dus grotere kansen op integratie en assimilatie (versus separatie). Zij overstegen groepsgrenzen gemakkelijker dan plattelandsmigranten. Zij stonden meer open voor contacten buiten hun eigen groep en waren wellicht ook interessantere huwelijkspartners voor de lokale bevolking, omdat hun levenswijze en ervaring minder afweek dan die van de plattelandsmigranten. Ook identificeerden zij zich wellicht gemakkelijker met de ontvangende stedelijke samenleving.

Andere culturele kenmerken bleken ook de kansen op sociale insluiting te beïnvloeden. Franstalige migranten in Antwerpen werden eerder uitgesloten dan Nederlandstalige migranten, en zij werden met sterke groepsgrenzen geconfronteerd. Zij ondervonden dan ook vaker marginalisatie en separatie. Deze groep hield er een andere identiteit op na. Er bleef hoe dan ook een kloof tussen deze Franstalige minderheid en de Vlamingen bestaan. Migrantengroepen die verder van de ontvangende samenleving geboren werden, liepen een groter risico om uitgesloten te worden dan migranten die uit de omgeving van de stad kwamen. Ook dat heeft wellicht met culturele kenmerken, zoals dialect, klederdracht en gewoontes te maken die afweken van de lokale bevolking. Deze lange-afstandsmigranten hadden het dus wellicht moeilijker om een nieuw netwerk op te bouwen, terwijl de

instandhouding van hun sociale netwerk in de plaats van herkomst een stuk gecompliceerder was omwille van de grote afstand. Dat migranten die over een grotere afstand migreerden iets eerder met een partner buiten hun eigen groep huwden, hield waarschijnlijk verband met het feit dat de kansen op een huwelijk binnen de eigen groep nu eenmaal kleiner waren omwille van het kleinere aantal potentiële huwelijkskandidaten uit de eigen streek binnen de ontvangende samenleving. Omwille van demografische condities, waren zij dus eerder geneigd om bij ander sociale groepen aansluiting te zoeken.

Studies, zoals die van Sewell (1985) en Lucassen (2004) die veronderstellen dat sociale insluiting eerder de regel dan de uitzondering was, omwille van de positieve selectie effecten, vallen moeilijk te rijmen met de uitkomsten op het gebied van sociale status. Een hogere sociale status vergrootte de kans namelijk niet om aan sociale uitsluiting te ontsnappen. Integendeel, semi-geschoolde en geschoolde arbeiders in Antwerpen, Rotterdam en Stockholm hadden kleinere kansen op een huwelijk dan ongeschoolde arbeiders. En datzelfde geldt voor de middenklasse en elite in Stockholm. Deze bevinding weerspreekt eveneens de gedachten van de aanhangers van de *Chicago School of Sociology*. Zij beweerden immers dat sociale uitsluiting een resultaat was van een gebrek aan menselijk kapitaal. De resultaten veronderstellen eerder het tegenoverstelde. Wel kon een hogere sociale status ertoe bijdragen om groepsgrenzen te overstijgen. Dat was althans het geval voor semi-geschoolde en geschoolde arbeiders in Rotterdam en voor de middenklasse en elite in Stockholm die aan sociale uitsluiting wisten te ontsnappen. Dit laatste doet ons geloven dat menselijk kapitaal alleen een rol speelde in steden, waarin er veel vraag op de arbeidsmarkt was naar bepaalde ervaring en kennis van zaken, die niet of onvoldoende door de lokale bevolking werd beheerst. Ook kon het zo zijn dat de lokale bevolking dergelijke banen liever aan anderen overliet, omdat ze zwaar of gevaarlijk waren of omdat zij als minderwaardig werden ervaren. De match tussen aanbod en vraag op de arbeidsmarkt, of beter gesteld tussen kenmerken van migranten en de structuur van de ontvangende samenleving was dus belangrijk. Kennis, ervaring, sociale status en kapitaal maakten migranten niet zo maar tot succesvolle migranten.

Dat de structuur van de ontvangende samenleving belangrijk was, blijkt ook uit het feit dat mannen in Stockholm en Rotterdam betere huwelijkskansen hadden dan vrouwen. Een vrouwenoverschot vergrootte de competitie onder vrouwen en maakte het voor mannen gemakkelijker om een partner aan de haak te slaan. Tegelijkertijd zou het echter ook zo kunnen zijn, dat de relatief gunstige arbeidskansen voor vrouwen in Rotterdam en Stockholm, hun interesse in een huwelijk deed dalen, omdat zij eerder in staat waren in hun eigen onderhoud te voorzien, en dus minder afhankelijk waren van een partner. In het geval van Stockholm kozen vrouwen er mogelijkervijze vaker bewust voor om ongehuwd samen te wonen. Op die manier konden zij profiteren van de voordelen die een relatie met zich meebracht, maar hoefden zij zich minder aan één partner te binden.

Tijd speelde ook een rol inzake sociale in- uitsluiting. In Antwerpen stegen de kansen om aan sociale uitsluiting te ontsnappen enorm voor migranten die in de periode 1882-1924 geboren waren ten opzichte van het geboortecohort 1801-1867. Dit doet vermoeden dat de Scheldestad naar verloop van tijd meer en meer kansen bood voor nieuwkomers. Het grote aandeel van internationale migranten, de verbindingen met Noord-Amerika en andere delen van de wereld, en het feit dat het succes van de haven grotendeels aan migranten toegeschreven kon worden, zou een mogelijke verklaring kunnen zijn. In Rotterdam zien we echter een omgekeerd proces. Daar vergrootte de kans op sociale uitsluiting juist. In Stockholm waren de kansen om groepsgrenzen te overschrijden dan weer veel groter voor de laatste cohorte. Dit duidt erop dat interne migranten naar verloop van tijd eerder als sociale gelijken werden beschouwd onder autochtonen en makkelijker werden opgenomen. Dit was wel een privilege voor een specifieke groep, want de meeste migranten werden zonder meer uitgesloten.

Voor leeftijd bij aankomst vonden wij relatief eenduidige resultaten. Voor Rotterdam en Stockholm was de kans op marginalisering veel groter naarmate men laat in de stad aankwam. In Antwerpen en Stockholm waren de kansen om buiten de eigen groep te huwen veel kleiner als men in deze havensteden pas laat voet aan wal zette. Integratie en assimilatie vonden veel eerder plaats bij migranten die zich op jonge leeftijd in de stad vestigden. Een groot deel van hun socialisatie vond plaats in de ontvangende samenleving, waardoor zij meer op de autochtone bevolking leken en hun weg makkelijker vonden in de havenstad waarin zij zich vestigden.

Uit dit alles blijkt dat een agency-structuur benadering van sociaal gedrag in de traditie van Giddens (1971) en Bourdieu (1984), misschien wel de beste manier is om het acculturatieproces van migranten te bestuderen. De focus dient niet enkel te liggen op structuur, maar ook op individuele acties en betekenis. De *habitus* van de gastgemeenschap, zijnde de interpretatieve schema's (vaak onbewust aan het werk), geeft weer hoe de wereld in elkaar zit, hoe mensen evalueren en zich dienen te gedragen (Bourdieu 1984). De migrant wordt geconfronteerd met deze nieuwe *habitus*, in elke veld waarop hij of zij zich begeeft. Zijn of haar menselijk kapitaal wordt in de weegschaal geworpen om een plaats in de gastmaatschappij te vinden. Het menselijk kapitaal én de lokale context bepalen welke cultuur (al dan niet) geïnternaliseerd wordt en of en bij welke sociale groep men aansluiting vindt. Deze benadering laat toe om verschillende acculturatieprocessen binnen verschillende contexten te plaatsen én te verklaren. Wij focusten in dit hoofdstuk op menselijk kapitaal in de vorm van economisch en cultureel kapitaal, maar uiteraard spelen mogelijks vele andere factoren een rol. We denken daarbij aan de kenmerken van de partner, het sociale netwerk, de rol van onderwijs, enz.

11. Beperkingen en discussie

Wij menen dat het zinvol is om partnerkeuze en huwelijk samen te bestuderen en wij denken dat ons door Berry (1997) geïnspireerde model voor nieuwe inzichten in het veld kan zorgen. Wanneer wij bijvoorbeeld uitsluitend de partnerkeuze van migranten hadden bestudeerd, hadden wij weliswaar ontdekt dat stedelijke migranten eerder groepsgrenzen overstegen dan plattelandsmigranten, maar niet dat zij minder gemakkelijk een eigen groep vormden (separatie), waardoor zij een partner op een 'vreemde' huwelijksmarkt moesten zoeken, wat hun kansen om uiteindelijk in de echt te treden sterk verminderde. Door partnerkeuze en huwelijkskansen van interne migranten samen te bestuderen, wordt het succesverhaal van de stedelijke migrant op een adequate manier genuanceerd. Ondanks de voordelen van onze aanpak, zijn er ook enkele nadelen aan verbonden. Het belangrijkste nadeel is wellicht dat er in ons theoretisch model geen plaats is voor migranten die al gehuwd waren bij aankomst in de stad. Daarnaast mag men zich afvragen of huwen met een migrant die in een andere provincie geboren is, een goede proxy is van het concept integratie. In Berry's schema houdt integratie in dat men wel contacten met mensen buiten de eigen sociale groep aangaat, maar dat men blijft vasthouden aan de cultuur en identiteit van de plaats van herkomst. Terwijl huwelijken met een migrant uit een andere geboorteprovincie wel de sociale dimensie van het concept integratie lijken te vatten, is dat veel minder het geval voor de culturele dimensie. In feite dekt deze categorie eerder zoiets als integratie in een bredere migrantengroep / sub-groep van de samenleving. Desalniettemin lijkt het ons de moeite waard om deze categorie in het theoretisch model te behouden, omdat zij zich duidelijk onderscheidt van assimilatie, separatie en marginalisatie en dus betekenisvol is. Zij zou achteraf gezien echter misschien wel beter een ander label toegekend krijgen.

De resultaten omtrent sociale status vormen een andere bron voor discussie. Het feit dat ongeschoolden betere huwelijkskansen hadden, wekt in eerste instantie het vermoeden dat

deze groep van migranten makkelijker in de ontvangende samenleving werd ingesloten. Het is echter wel nog maar de vraag met wie deze laagopgeleide migranten huwden. Het maakt voor de nadere duiding van het insluitingsproces nogal een verschil of deze migranten met partners met een hogere sociale status huwden of juist met andere laagopgeleiden in de echt traden. In het laatste geval was er eerder sprake van segregatie naar sociale status dan naar etniciteit. Als dat inderdaad het geval was, dient het succesverhaal omtrent de laag-geschoolde migranten verder genuanceerd worden.

Voorts is het natuurlijk zo dat partnerkeuze en huwelijk slechts twee van vele mogelijke indicatoren van sociale in- en uitsluiting in een samenleving zijn. Om meer vergaande uitspraken over de sociale in- en uitsluiting van migranten te kunnen doen, behoren idealiter ook andere indicatoren van deze dialectische processen bestudeerd te worden, zoals arbeidsmarktparticipatie, sociale mobiliteit, gezondheid en sterfte. Het is immers in principe mogelijk dat bepaalde groepen migranten bijzonder succesvol waren in het ene domein van de samenleving, maar uitsluiting ondervonden in het andere. Immers, habitus werkt altijd in functie van veld en kapitaal. Deze verschillende velden zijn niet tot elkaar te reduceren tot een omvattend systeem. Meer nog, in deze verschillende velden zijn mogelijks verschillende kapitaalsvormen van belang.

Een laatste beperking is het gebrek aan statistische power in de databases van Antwerpen en Rotterdam. Door het opdelen naar verschillende huwelijktypes, wordt de N van de sample erg klein. Hierdoor zijn we gelimiteerd tot het vinden van grote verschillen. Er is met andere woorden niet meer of minder kans op het maken van een type I-fout (vals positief), maar wel op het maken van type II-fouten (vals negatief) (Hart & Clark 1999). Hoewel dit geen probleem is, kan het zijn dat kleinere verschillen niet aan het licht gekomen zijn in de huidige studie. De resultaten die we vinden, houden dus wel degelijk stand.

Bibliografie

Alba, R. & Nee, V. (2003). *Remaking the American mainstream. Assimilation and contemporary immigration*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Berry, J. (1997). Immigration, acculturation and adaption. *Applied Psychology: An International Review*, 46 (1), 5-68.

Bidrag till Sveriges officiella statistik. D, Kommerskollegii underdåniga berättelse för år 1878-1910 (Stockholm: Kommerskollegium, 1878-1910). Statistisk årsbok för Sverige (Stockholm, SCB, 1914-1928).

Bouman, P. & Bouman, W. (1955). *De groei van de grote werkstad: een studie over de bevolking van Rotterdam*. Assen: Van Gorcum.

Bourdieu, P. (1984). *Distinction. A social critique of the judgment of taste*. New York/Londen: Routledge.

Chakravarty, S. & D'Ambrosio, C. (2006). The measurement of social exclusion. *Review of Income and Wealth*, 52 (3), 377-398.

Clycq, N. (2009). *Van keukentafel tot 'God'. Belgische, Italiaanse en Marokkaanse ouders over identiteit en opvoeding*. Antwerpen/Apeldoorn: Garant.

De Brabander, G. (1986). Een expansie vol conflicten. In K. Van Isacker & R. Van Uytien (Eds.). *Antwerpen: Twaalf eeuwen geschiedenis en cultuur* (pp. 298-313). Antwerp: Mercatorfonds.

Geschwind, A. & Fogelvik, S. (2000). The Stockholm historical database. In P. Kelly Hall, R. McCaa & G. Thorvaldsen (Eds.) *Handbook of international historical microdata for population research* (pp. 207-230) Minnesota: The Minnesota Population Center.

Giddens, A. (1971). *Capitalism and modern social theory*. Cambridge: Cambridge University Press.

Hajnal, J. (1965). European marriage patterns in perspective. In D.V. Glass & D.E.C. Eversley (Eds.). *Population in history* (pp. 101-143). London: Arnold.

Historische Databank Nederlandse Gemeenten (HDNG).

Historische Databank van Lokale Statistieken – LOKSTAT, Universiteit Gent, Vakgroep Geschiedenis o.l.v. E. Vanhaute & S. Vrielinck.

Historische Steekproef Nederlandse bevolking (HSN). Dataset Levenslopen 2010.01

Historische Steekproef Nederlandse bevolking (HSN). Dataset project Determinanten van het Vestigingsproces van Immigranten en hun nakomelingen in Nederland (DVI), release 2010

Kalmijn, M. (1998). Inter-marriage and homogamy: causes, patterns, trends, *Annual Review of Sociology*, 24, 395-421.

Kok, J., Mandemakers, K. & Bras, H. (2009). Van geboortebank tot collaboraty. Een reflectie op twintig jaar dataverzameling en onderzoek met HSN. *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis*, 6 (4), 115-138.

Lee, R. (1999). Urban labor markets, in-migration, and demographic growth: Bremen, 1815-1914. *Journal of Interdisciplinary History*, 30 (3), 437-473.

Lee, R. & Lawton, R. (2002). Port development and the demographic dynamics of European urbanization. In R. Lawton & R. Lee (Eds.). *Population and society in western European port-cities c. 1650-1939*. (pp. 1-36). Liverpool: Liverpool University Press.

Lis, C. (1986). *Social change and the labouring poor: Antwerp, 1770–1860*. New Haven: Yale University Press.

Loyen, R. (2008). *Haven in de branding. De economische ontwikkeling van de Antwerpse haven vanaf 1900*. Leuven: Universitaire Pers Leuven.

Lucassen, L. (2004). De selectiviteit van blijvers. Een reconstructie van de sociale positie van Duitse migranten in Rotterdam (1870-1885). *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis*, 1 (2), 92-115.

Lucassen, L. (2005). *The immigrant threat: the integration of old and new migrants in western Europe since 1850*. Urbana/Chicago: University of Illinois Press.

Lucassen, L. (2006). 'Toen zij naar Rotterdam vertrokken', Immigratie toen en nu. In P. Van de Laar, L. Lucassen & K. Mandemakers (Eds.). *Naar Rotterdam. Immigratie en levensloop in Rotterdam vanaf het einde van de negentiende eeuw* (pp. 25-38). Amsterdam: Aksant.

Lucassen, L., Feldman, D. & Oltmer, J. (2006). *Paths of integration: migrants in western Europe (1880-2004)*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Lucassen, J. & Lucassen, L. (2009). The mobility transition revisited: What the case of Europe can offer to Global History. *Journal of Global History*, 4 (3), 347-377.

Lucassen, J. & Lucassen, L. (2011). From mobility transition to comparative global migration history. *Journal of Global History*, 6 (2), 299-307.

Lynch, K. (1991). The European marriage pattern in the cities: variations on a theme by Hajnal. *Journal of Family History*, 16 (1), 79-95.

Mandemakers, K. (2010). *Documentation HSN release life courses 2010.01*

Matović, M. (1986). The Stockholm marriage: extra-legal family formation in Stockholm 1860-1890. *Continuity & Change*, 1 (3), 385-413.

Matović, M. (1990). Migration, family formation, and choice of marriage partners in Stockholm, 1860-1890, In: A. van der Woude, A. Hayami & J. de Vries (Eds.). *Urbanization in History. A Process of Dynamic Interactions* (Pp. 220-242). Oxford: Clarendon Press.

Matthijs, K. (2001). *De mateloze negentiende eeuw: Bevolking, huwelijk, gezin en sociale verandering*. Leuven: Universitaire Pers Leuven.

Matthijs, K. (2002). Mimetic appetite for marriage in nineteenth-century Flanders: Gender disadvantage as an incentive for social change. *Journal of Family History: Studies in Family, Kinship and Demography*, 27 (2), 101-127.

Matthijs, K. & Moreels, S. (2010). The Antwerp COR* database: A unique Flemish source for historical demography. *The History of the Family*, 15, 109-115.

Moreels, S. & Matthijs, K. (2011). Marrying in the city in times of rapid urbanization. *Journal of Family History*, 36, 72-91.

Obdeijn, H. & Schrover, M. (2008). *Komen en gaan: Immigratie en emigratie in Nederland vanaf 1550*. Amsterdam: Bert Bakker.

Omidvar, R. & Richmond, T. (2003). Immigrant settlement and social inclusion in Canada. *Working Paper Series Perspectives on Social Inclusion*.

Oris, M. (2000). The age at marriage of migrants during the industrial revolution in the region of Liège. *The History of the Family*, 5 (4), 391-413.

Papillion, M. (2002). Immigration, diversity and social in Canada's cities. *Discussion Paper F | 27 Family Network*.

Park, R. & Burgess, E. (1925). *The City*. Chicago: Chicago University Press.

Park, R. (1928). Human migration and the marginal man. *The American Journal of Sociology* 33 (6), 881-893.

Portes, A. & Zhou, M. (1993). The new second generation: segmented assimilation and its variants. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 530 (1), 74-96.

Puschmann, P., Van den Driessche, N., Matthijs, K., Van de Putte, B. (2012). Marginalisatie en huwelijksluiting onder migranten. Het acculturatieproces van migranten in de havenstad Antwerpen vanuit levensloopperspectief (1846-1920). In K. Matthijs, J. Kok & H. Bras (Eds.) *Leren van historische levenslopen: Historisch-demografisch onderzoek in Vlaanderen en Nederland* (pp. 29-52). Leuven/The Hague: Acco.

Puschmann, P., Grönberg, P., Schumacher, R. & Matthijs, K. (2014). Access to marriage and reproduction in Antwerp & Stockholm. A longitudinal approach to processes of social inclusion and exclusion. *The History of the Family*, 19 (1), 29-52.

Saerens, L. (1999). *'Vreemdelingen' in een 'wereldstad'. Een geschiedenis van Antwerpen en haar Joodse gemeenschap*. Leuven: Onuitgegeven doctoraatsverhandeling KU Leuven.

Schrover, M. (2002) *Een kolonie van Duitsers*. Amsterdam: Aksant.

Schrover, M. (2005). Huwelijk, gender, migratie en integratie. Partnerkeuze van Duitsers in Utrecht in de negentiende eeuw. In J. Kok & M. Van Leeuwen. (Eds.). *Twee eeuwen partnerkeuze en huwelijk* (pp.135-158). Amsterdam: Aksant.

Sen, A. (2000). Social exclusion: concept, application and scrutiny. *Social Development Papers 1*.

Sewell, W. (1985). *Structure and mobility: the men and women of Marseille, 1820-1870*. Cambridge: Cambridge University Press.

Statistical Yearbook of Sweden, 1914-1928.

Van de Laar, P. (2000). *Stad van formaat: Geschiedenis van Rotterdam in negentiende en twintigste eeuw*. Zwolle: Waanders.

Van de Laar, P. (2003). Port traffic in Rotterdam: The competitive edge of a Rhine-port (1880-1914). In R. Loya, E. Buyst & G. Devos (Eds.). *Struggling for leadership: Antwerp-Rotterdam port competition between 1870-2000* (pp. 63-86). Heidelberg/ New York: Physica-Verlag.

Van den Borre, S. (2012). *Vreemden op vertrouwd terrein. Het sociaal-culturele leven en de integratie van Belgische migranten in het Noorden van Frankrijk (1850-1914)*. Gent: Academia Press.

Van de Putte, B. (2003). Homogamy by geographical origin: segregation in nineteenth-century Flemish cities (Gent, Leuven, and Aalst). *Journal of Family History*, 28 (3), 364-390.

Van Poppel, F. (1992). *Trouwen in Nederland. Een historisch-demografische studie van de 19de en vroeg-20^e eeuw*. Wageningen: Landbouwniversiteit Wageningen.

Vrielinck, S. (2007). Afstanden tussen de gemeenten. Tabel met de afstanden in vogelvlucht tussen de woonkernen van de Belgische gemeenten uit de periode 1830-1969. Gent: LOKSTAT.

Veraghtert, K. (1977). *De havenbewegingen te Antwerpen tijdens de negentiende eeuw. Een kwantitatieve benadering*. Leuven: Onuitgegeven doctoraatsverhandeling KU Leuven.

Weigend, G. (1973). Stages in the development of the ports of Rotterdam and Antwerp. *Geoforum*, 4 (1), 5-15.

Winter, A. (2009). *Migrants and urban change: newcomers to Antwerp, 1760-1860*. London: Pickering & Chatto.

¹ Gedeeld eerste-auteurschap Paul Puschmann en Nina Van den Driessche

² Het gaat om dezelfde acculturatie-uitkomsten als Berry (1997) in zijn model onderscheidt.

³ Wij zijn ons bewust dat binnen die ontvangende samenleving natuurlijk ook historisch actoren (autochtonen en ingezeten migranten) actief een invloed uitoefenden op de kansen op in- en uitsluiting van migranten.

⁴ Concreet gaat het om Duitse en Italiaanse migranten uit de DVI dataset. Andere internationale migranten zijn niet in de berekeningen meegenomen, omdat wij er geen data over hadden.

⁵ De Rotterdamse DVI data bevatten wel Italianen en Duitsers, die zich gedurende hun levensloop in Rotterdam vestigden. De steekproef bevat echter bijna uitsluitend info over gehuwden en is daarom niet geschikt voor analyses met betrekking tot huwelijkskansen.